

Tartu Ülikool
Filosoofiateaduskond
Antropoloogilise ja etnolingvistika õppetool

TÄHENDUSI VIIPEKEELEST

Magistritöö

Vahur Laiapea

Juhendaja professor Urmas Sutrop

Tartu 2006

SISUKORD

1. JAGATUD JA JAGAMATA KEEL. SISSEJUHATUSE ASEMELE.....	4
2. KURDID EESTIS – INVALIDID VÕI KEELEVÄHEMUS?	14
2. 1 Kurdid vanemad – kuulja laps.....	16
2. 2 Kurdid vanemad – kurt laps	16
2. 3 Kuuljad vanemad – kurt laps.....	17
3. MIS ON VIIPEKEEL?	21
3. 1 Viibe ja selle struktuur	23
3. 2 Viibe ikoonilisus ja arbitraarsus	27
3. 3 Viipeklassidest	32
3. 4 Viiperuum ja selle kasutamine.....	42
3. 5 Aja väljendamisest viipekeeles.....	48
3. 6 Viipekeele mittekäelised elemendid	49
4. MÕNEDEST MOTIVEERITUD VIIPETÜÜPIDEST EESTI VIIPEKEELES....	52
4. 1 Eesti keele mõjust viibete vormi kujunemisele	56
5. KUULJA MÄRKMEID KURTIDEST, VIIPEKEELTEST JA NENDE ISEOLEMISEST	61
5. 1 Viipelingvistika tekkimine ja areng.....	63
5. 2 Viipekeelte tekkimisest	65
5. 3 Viipekeeled ja keeleline variatiivsus	67
5. 4 Pidžin-viipekeel?	69
5. 5 Viipekeele diglossia	71
5. 6 Piirkondlikud erijooned viipekeeltes	72
5. 7 Rahvusvaheline viipekeel?.....	73
5. 8 Viipekeel saatja ja adressaadi perspektiivist	74

5. 9 Invaliidid või keelevähemus?	77
6. „PALUN KIRJUTA RUTTU KUI VÕIMALIKULT...” – KURTIDEST LASTEST, NENDE KEELTEST, KEELTE ÕPPIMISEST JA ÕPETAMISEST	78
6. 1 Patologiseeriv ja keelelis-kultuuriline lähenemine kurtusele	78
6. 2 Ükskeelne haridusparadigma.....	81
6. 3 Andmeid kurtide kõne selguse kohta.....	82
6. 4 Ükskeelselt õpetatud kurtide kirjaliku kõne valdamisest.....	83
6. 5 Kaks keelt kurtide hariduses.....	87
6. 6 Kurt laps ja varane suhtluskeskkond.....	88
6. 7 Kuuljate ja kurtide laste kõne arengust	90
6. 8 Viipekeele ja kõnekeele omandamisest.....	94
6. 9 Esimene ja teine keel.....	95
6. 10 Lisandus	99
7. MEDITSIIN JA KURTIDE ISEOLEMINE	101
7. 1 Märgid keelest	101
7. 2 Eesti viipekeele tunnustamise tee.....	102
7. 3 Keele kolm moodsat. Tulevik on ees ja hea üleval	102
7. 4 Viipekeel kurtide elus ja hariduses.....	103
7. 5 Meditsiin kuulmise eest ja kurtuse vastu	104
7. 6 Kuulmisimplantaat Eestis.....	105
7. 7 Kellele kuuluvad lapsed?	106
7. 8 Kurtide viipekeelse kogukonna hääbumine	108
KOKKUVÕTTEKS	111
KIRJANDUS.....	114
SUMMARY	122

1. Jagatud ja jagamata keel. Sissejuhatuse asemel

„Kui meie maal õpetaja rahvakoolide direktorina sügisel oma kihelkonnas 1000-1500 last oma ette käsutab ja nende hulgas ka pimedad, tummad ja nõdrameelsed ühes ilmuvad, siis mõjub see vaimlik viletsus, milles need oma päevi mööda saadavad, põrutavalt tema peale. Ma leidsin oma koguduses kaks tumma last, kaheksa- ja üheksa-aastases eas, kes jätsid niisuguse mulje, et neid oleks tõesti võimalik õpetada. Et ma neid kord leeritada võiksin, muretsesin ma endale tummade õpetamise alal terve kirjanduse, mis sel ajal oli saada. Nende raamatute abil olen ma neid kaht last kuni siiani õpetanud ja vaata, nad räägivad oma eesti keelt küllalt arusaadavalt. Nad saavad ka suu pealt aru sõnadest, mis ma neile ütlen ja kirjutavad ilusasti ja puhtasti. Nad rehkendavad neli tehet vähemate arvudega ja võivad oma mõtteid igapäevaste asjade ja tarviduste üle lihtsais lauseis väljendada. Oma kodakondseiga ei tembuta nad mitte enam märkide abil, vaid avaldavad oma mõtteid kõnekeele abil.”

Väljavõte Eesti kurtide järjepideva hariduse rajaja Vändra pastori Ernst Sokolovski päevikust 1864. a tema kahe esimese õpilase – Mart Kerese ja Kai Loorentsi kohta (Karu 1936).

Jagamata keel

Kui ma 1983. a septembris noore õpetajana esimest korda Porkuni kurtide koolis 10. klassi õpilaste ette astusin, piisas mõnest minutist, et aru saada – klassis olevatel

õpilastel on omavaheliseks suhtlemiseks olemas keel, milles nad ennast vabalt väljendada oskavad ja millest mina kuuljana mitte midagi aru ei saa. Ning et eesti keel, mida kuulja õpetajana püüan õpilastega suhtlemisel kasutada ja mida nad on aastaid õppinud, tundub nende jaoks olevat paraku üpris võõras ja raskesti mõistetav. Kuigi nii minul kui neil oli olemas keel, mida me hästi valdasime, oli meie probleemiks ühise keele puudumine. Tundsin ennast siis ja ka palju kordi hiljem õpilaste ees seistes nõutult ja halvasti – ja kuidas ongi võimalik kedagi õpetada, jagamata õpetatavaga keelt?

Paar aastat hiljem, pärast filoloogiaõpingute lõpetamist Tartu Ülikoolis, tekkis võimalus hakata õpetajatöö kõrvalt kurtide laste keeleküsimumuste üle tõsisemalt mõtlema. Tegelemine eesti keele õpetamise metoodika küsimustega viis loogilise järelduseni, et kurtide õpilaste eesti keele (lugemise ja loetu mõistmise, aga ka kirjutamise) oskus ei saa oluliselt paraneda, kui õpetusse ei tooda laste jaoks raske ja tundmatu – eesti keele – kõrvale ka oma ja tuntut – viipekeelt. Sisuliselt tähendas see äratundmist, et eesti keel on kurtidele lastele teiseks keeleks ehk võõrkeeleks, mille edukas õppimine on võimalik siis, kui seda tehakse esimese keele ehk sisuliselt emakeele abil ja kaudu. Millest omakorda tulenes, et kurtide haridussüsteem ja ka kurtide laste vanemad (kellest üle 90% on kuuljad) peaksid tunnustama ja tooma õpetusse ning laste kasvatamisse keele, mida seal mitte kunagi varem pole olnud – eesti viipekeele.¹ Ent kuidas tuua kooliharidusse keelt, millest ükski õpetaja ega keeleuurija midagi ei tea – peale teadmise, et see vist on olemas, sest kurtid ju kasutavad seda. Keelt, mille kohta käib eelarvamus, et seda võib küll sallida kurtide omavahelise suhtluskeelena, kuid mitte mingil juhul hariduskeelena, sest selle kasutamine kahjustavat kurtide laste suulise kõne arengut.

¹ Muidugi on kuuljate vanemate kurtidest lastest märksa soodsamas olukorras alati olnud kurtide vanemate kurtid lapsed, kes on oma esimese keele omandanud sama loomulikult ja valutult, nagu kuuljad lapsed kõnekeele. Nemad on alati olnud teistele kurtidele lastele ka peamisteks keele-eeskujudeks.

Katse jagada keelt

Järghesid aastad (1987–1994), mida võib pidada eesti viipekeele kui iseseisva nähtuse ja selle väärtuse äratundmise ja tunnustamise algusajaks. Sellesse aega mahuvad ka esimesed katsed võrrelda eesti viipekeelest pärit keelenäiteid teiste, enam uuritud viipekeelte kohta teada olevaga. Sellele aitasid kaasa ka ühiskonnas toimuvad üldisemad protsessid, piiride avardumine ja avanemine nii geograafilises kui kultuurilises mõttes. 1989.–1990. a tekkisid esimesed ja väga olulised kontaktid soome ja rootsi viipekeele uurijatega. Soome uurija Terhi Rissaneni uurimus „Viittomakielen perusrakenne” (Rissanen 1985) oli esimesi töid, mis andis teoreetilist raamistikku viipekeele olemuse mõistmiseks. Samasse ajajärku jääb ka eesti viipekeele ettevaatliku „legaliseerimise” algus kurtide laste hariduse osana – keele õpetamine lühikursuste raames kurtide laste kuuljatele vanematele ning pedagoogidele – õpetajateks peamiselt esimesed kurdid pedagoogid, kes tollal kurtide koolis tööle asusid. Vaevalt, et keel, millest me tollal ja paraku ka praegu väga vähe teame, nende kursuste läbi kellelegi päris selgeks sai. Küllap olulisem oli selle mõtteviisi samm-sammuline aktsepteerimine, et tegemist on täisväärtusliku keelega, millel on positiivne osa kurtide laste kasvamisel ja kujunemisel sarnaselt kuuljate eakaaslastega, kes kasvavad kõnekeelses keskkonnas. Oluline oli selle arusaama levik, et viipekeelseid kurte saab käsitleda keelelis-kultuurilise vähemusrühmana, kui nad ise saavad ja tahavad end sellisena määratleda.

Viipekeel ja keelelised inimõigused. Viipekeel kurtide emakeelena

Taanis elav soome-rootsi keeleteadlane Tove Skutnabb-Kangas on emakeelt defineerinud järgmiselt: *omandamise* kriteeriumi põhjal on emakeel keel, mis on esimesena omandatud. *Sisemise identiteedi* kriteeriumi alusel on emakeel keel, mille kaudu inimene ennast määratleb. *Välise identiteedi* kriteeriumi järgi on emakeel keel, mida inimene vabalt valdab ja mille alusel kõrvalseisjad teda määratlevad. *Kompetentsuse* printsiibi järgi on emakeel keel, mida inimene valdab kõige paremini.

Ning *funktsiooni* printsiibi alusel on inimese emakeeleks keel, mida ta peamiselt kasutab.

Kui kurt laps sünnib kurtide vanemate peresse, kes kasutavad lapsega suheldes viipekeelt ning on lapsele positiivseks keelemudeliks; kui laps kasvab ühiskonnas, mis viipekeelt toetab ja tunnustab ning tal on võimalik selle abil ka haridust omandada, on viipekeel lapse emakeeleks kõigi määratluste kohaselt. Tegelikult juhtub seda väga harva. Kõige halvemal juhul kasvab kurt inimene üles loomulikku keelt emakeelena omandamata ning ei omanda ka täiskasvanuna kunagi korralikult ühtegi keelt. Nii võib see olla ühiskonnas, kus kurte käsitletakse vaimse alaarenguga inimestena (Skutnabb-Kangas 1994).

Vahemärkusena olgu öeldud, et nõukogude surdopedagoogikas, kuhu ju ka Eesti (NSV) kurtide haridus paratamatult aastakümneid kuulus, kaasnes kurtuse diagnoosiga alati ka diagnoos VAP – vaimse arengu peetus. Seda põhjendati kurtusest tingitud (suulise) kõne vaegarengu pärssiva mõjuga lapse psüühiliste protsesside kujunemisele. Võimalus, et kurt laps võiks viipekeelses/kakskeelses keskkonnas omandada eakohase (viipe)kõne ja areneda seeläbi nii keelelises kui psühhosotsiaalses plaanis kuuljate eakaaslastega võrdsetel alustel, ei tulnud arvesse.

Emakeel ei ole üksnes inimese enda poolt endale omistatav fenomen. Emakeel on ka suhe, seos ühiskonnaga ning see suhe peab olema selle mõlema osapoole poolt kehtivaks tunnustatud. Teisiti öeldes vajab emakeel ka välist tunnustamist. Kui need, kelle keeled on mingil moel keeltena juba tunnustatud, ei tunnista viipekeelt keeleks (mis võib samas täita kõiki teiste emakeeltega sarnaseid funktsioone), tähendab see, et viipekeelt alavääristatakse. Alavääristatud keel ei saa olla kellegi emakeeleks tunnustatud keeltega võrdsetel alustel, ta ei saa rahvusvahelise õigusega teistele emakeeltele tagatud kaitset. Tove Skutnabb-Kangas toob esile järgmised põhijäreldused, mille silmas pidamine peaks kaasa aitama kurtide keeleliste inimõiguste realiseerumisele:

1. Emakeele definitsioonid tuleb selliselt ümber sõnastada, et need võimaldaksid kasutamist ka sellistel juhtudel, kus vanemate ja laste keel ei ole sama, seda eriti esmakeele omandamise mõttes. Arvestada tuleb olukordi, kus laps ei saa

vanemate/ kasvatajate keelt omandada ning viimased ei saa olla talle keelemudeliks.

2. See, millist keelt aktsepteeritakse kellegi emakeelena, sõltub oluliselt sellest, kellel on õigus seda määratleda. Emakeelt saab defineerida erinevatest perspektiividest, see ei ole (ainult) omaduste hulk, mis inimesel on/ei ole. Määratlus sõltub ka sellest, kelle käes on võim.
3. Kõrgetasemeline kakskeelsus peab olema kõigi kurtide laste puhul hariduslikuks eesmärgiks. Enamikel juhtudel on kõrgetasemelist kakskeelsust võimalik saavutada üksnes siis, kui igale indiviidile on tagatud keelelised inimõigused (Skutnabb-Kangas 1994).

Viipekeelega tunnustamine ja arendamine on oluline eelkõige kurtide kogukonnale endale, kuid seda võib pidada ka ühiskonna vähemuste suhtes väljenduva sallivuse ja sotsiaalse tervise indikaatoriks üldisemalt. Ilmselt pole juhus, et viipekeelega staatus on olnud viimastel aastakümnetel kõige kõrgem just Põhjamaades – ühiskondades, mis peavad au sees sotsiaalse võrdsuse ja erinevate kultuurirühmade võrdse kohtlemise printsiipi.

Eesti viipekeel on tänaseks küll maailmas ametlikult tunnustatud keel ja kantud maailma keelte andmebaasi Ethnologue (Sutrop 2000), kuid ametlikku staatust pole sellel keelel Eesti Vabariigis tänaseni. Eesti viipekeelega ja selle kasutajaskonna õiguste kaitseks on Haridus- ja Teadusministeeriumi juures tegutsenud komisjon teinud ettepanekud keeleseaduse muutmiseks viipekeelega osas (vt Laiapea, Miljan, Sutrop, Toom 2003). Paraku pole need tänaseni realiseerunud.

Müüdid keelest ja kõnest

Viipekeelega tegelemine tõi väga eredalt esile selle kohta tavateadvuses käibivad müüdid. Lugematu arv kordi olen neilt, kes ei pea õigeks viipekeelega kasutamist kurtide hariduses, kuulnud väidet, et viipekeelel ei ole grammatikat, sest seal ei ole ju käändeid ega käände- ning pöördelõppe. Sellises keeles ei olevat võimalik väljendada

abstraktsemaid mõtteid, tegemist olevat primitiivse ja algelise keelekujuga, millesse eestikeelseid tekste tõlkida on väga raske, kui mitte võimatu. Järelikult tulevat hakata eesti viipekeelt arendama just seeläbi, et tekitada sinna eesti keelega võimalikult sarnane grammatika... Vastuväide, et maailmas on ka mitmeid kõnekeeli, kus käände- ja pöördelõpud puuduvad, ning et grammatilisi suhteid saab väljendada väga erinevate vahendite abil, aitas vahel, kuid mitte alati.

Etteheiteid on tehtud viipekeelele ka selle leksika väidetava piiratuse tõttu. Loomulikult on eesti viipekeeles käibivate viibete arv märksa väiksem eesti keele sõnavarast. Kuid tuletame meelde, et keele leksika areng sõltub neist ülesannetest, mis keele ja selle kasutajaskonna ette seatakse. Kui viipekeelest sai juba vähesel määral koolihariduse andmise keel, hakkasid keelde suhteliselt kiiresti tekkima ka uued õppetundides vältimatu vajalikud viiped. Kui näiteks eesti viipekeelt hakati laiemalt kasutama kurtidele kiriklike teenistuste läbiviimisel, tekkisid keelde üpris kiiresti ka paljud religiooniga seotud mõisted, mida seal varem ei olnud (vt ka Kivisild, Toom 1990). Maades, kus viipekeele keeleteadusliku uurimise traditsioon on pikem, on tavaline, et selles töös on tegevad nii kuuljad kui kurdid lingvistid. Näiteks 1990. aastate alguses kaitses Stockholmi Ülikoolis oma doktoritöö teemal „Polüsüntetilised viiped rootsi viipekeeles” kurt lingvist Lars Wallin (1994). Kaitsmisel kasutatavad keeled olid rootsi viipekeel ja rootsi keel.

Tugevaim kurtide keelepädevuse kohta kinnistunud väärettekujutus on aga keele- ja kõneoskuse samastamine hääldusoskusega ning sisulise (funktsionaalse) lugemisoskuse samastamine formaalse, mehhaanilise lugemistoiminguga. Oskus hääldada foneeme, sõnu ja lauseid ei taga veel oskust hääldatavat mõista ning võimet genereerida mõtestatud kõnet. Üks on vormiline, kõnetehniline, teine aga sisuline oskus. Põhimõtteliselt võib eesti keele oskajaks pidada ka inimest, kes ei suuda hääldada ühtegi foneemi ning välja öelda ühtegi sõna, valdab aga sisulist lugemis- ja kirjutamisoskust. Ning inimene, kes suudab perfektselt hääldada foneeme, sõnu ja lauseid, ei pruugi aru saada ühestki sõnast ja lausest, mida ta artikuleerib. Kurtide kõnekeele valdamisest rääkides tuleb ka endale aru anda, et kurdid lapsed ei omanda kõnekeelt „keeles kümmeldes”, selle sees kasvades nagu kuuljad lapsed.

Kurdid on väga väikesearvuline keelerühm – eesti viipekeele kasutajaskond koosneb ehk ca 1500 inimesest. Eesti viipekeel, kuigi iseseisev ja kurtide endi seas tekkinud ja arenev keel, on loomulikult pidevalt eesti keele mõjuväljas. Nagu kõigi elavate keelte puhul, on ka eesti viipekeeles sõltuvalt suhtlussituatsiooni laadist ja suhtlejate keelelisest pädevusest võimalikud ja kasutatavad erinevad registrid. Viipekeelt hästi valdava kurdi ja veidi valdava kuulja vahelises suhtlemises kasutatakse sageli keelevormi, kus viiplemine on allutatud eesti keele sõnajärjele. Ekslikult on seda sageli peetudki eesti viipekeeleks. Tegelikult on tegemist kurdi suhtluspartneri poolse keelelise paindlikkuse ilminguga – sooviga leida „ühine keel” teatud vahekeele loomise hinnaga. Eesti viipekeele „prototüübi” uurimiseks ja kirjeldamiseks selline keelematerjal aga ei sobi. Loomuliku viipekeele olemus avaldub eelkõige kurtide omavahelises keelekasutuses.

Viipekeel keeleteaduse vaateväljas

Viipekeeled sarnanevad kõnekeeltega väga paljudes olulistes aspektides. Need on konventsionaalsed suhtlussüsteemid, mis kujunevad spontaanselt välja kõigis kurtide kogukondades. Kurdid lapsed omandavad viipekeele vaba suhtlemise käigus ilma eriõpetuseta. Viipekeeled täidavad võrdväärselt kõnekeeltega kõiki psühhosotsiaalseid ja kultuurilisi funktsioone. Nagu kõik loomulikud keeled, on nad tõlgitavad – nii kõnekeeltesse kui teistesse viipekeeltesse. Viipekeeled realiseeruvad erinevates registrites jne. Ometigi on „ametlik” keeleteadus olnud viipekeelte „omaks” tunnistamisega väga ettevaatlik. Nende keeleteadusliku uurimise traditsiooni saab mõõta alles 40-50 aastaga. Maailma esimese viipekeele uurija aunimetusele on pretendeerinud kaks väarikat kandidaati – hollandlane Bernard T. Tervoort ja ameeriklane William C. Stokoe.

1965. a defineeris kaasaja tuntumaid ja tunnustatumaid keeleteadlasi Noam Chomsky konverentsil „Kõne ja keele aluseks olevad aju mehhanismid” keelt järgmiselt: „Keel on heli ja tähenduse spetsiifiline vastavus ... Keele valdamine hõlmab endasse teadmuse sellest vastavusest”. Kui temalt seejärel küsiti, kuidas ta selle

definiitsiooni taustal käsitab kurtide viipekeeli, pakkus Chomsky välja uue määratluse – „keel on signaali ja tähenduse vastavus” (tsit Klima, Bellugi 1979 järgi).

Arusaam, et keel ja kõne on *a priori* seotud häälikulise vormiga ja akustiliste signaalidega, on olnud valdavaks nii keeleteaduses kui inimeste tavateadvuses. Need, kes ei kuule ega kõnele, on *tummad* või *kurttummad*, nad ei valdagi inimkeelt – see on arusaam, mida peegeldab levinud keelepruuk mitte ainult eesti keeleruumis (võrdle mõistetega *Taubstumme* saksa ja *Gluhonemöje* vene keeles).

1960. aastatel alanud viipekeelte keeleteaduslikud uuringud on andnud tohutu empiirilise andmestiku väga paljude maailmas kasutatavate viipekeelte kohta, aga ka võimaluse esitada keele kui sellise olemuse kohta uusi fundamentaalseid küsimusi. Kui häälikulisus ja akustilisus ei ole keele jaoks kohustuslik ja ainuvõimalik olemise viis ja keel võib eksisteerida ka visuaal-motoorses modaalsuses, siis mis on inimkeele jaoks olemuslik (ühine nii kõne- kui viipekeeltele kuivõrd mõlemad on „sama aju produktid”) ja mis on modaalsusespetsiifiline? Nn lingvistiliste universaalide väljaselgitamisega tegelevad näiteks oma põhjalikus uurimuses „Sign Language and Linguistic Universals” Wendy Sandler ja Diane Lillo-Martin. Nad toovad esile keelelisi universaale nii fonoloogia, morfoloogia kui süntaksi tasandil ning osutavad samas ka kõne- ja viipekeeli eristavatele mitteuniversaalsetele, modaalsuspetsiifilistele aspektidele (Sandler, Lillo-Martin 2006).

Keele sünni ja hääbumine

Viipekeeled on keeleteadustajate jaoks olulised ka seetõttu, et võimaldavad jälgida ja analüüsida kaht vägagi unikaalset nähtust – uue keele sünni ning ka keele hääbumist. Esimene on võimalik nn arenguühiskondades, kus hariduskorraldus alles suhteliselt hiljuti on toonud kokku kurdid lapsed, kes seni elanud hajutatult ja üksteisest isoleeritult. Seda protsessi on näiteks põhjalikult jälgitud Nicaraguas (vt Senghas 1994).

Teist nähtust – keele hääbumist – pole seni minule teadaolevalt viipekeelte osas kirjeldatud, kuid on põhjust arvata, et selle jälgimine võib nii mõnegi väiksema kurtide kogukonna puhul peagi võimalikuks osutada. Siin on määravaks meditsiini kiired

edusammud kuulmisfunktsiooni „proteesimise” alal – mõtlen selle all sisekõrvaimplantaatide paigaldamist enamusele kurtidest väikelastest, nende kasvamist ükskeelses (loe: kõnekeelses) keskkonnas ning kontaktide vältimist viipekeelse kogukonnaga.

Raamatu sisust ja vormist

Käesoleva töö autori aktiivsem tegevus viipekeele ja kurtide hariduse vallas lõppes 1994. a. Ajavahemikus 1989–1994 kirjutatud ja erinevates väljaannetes avaldatud tekstid moodustavadki raamatu põhiosa.

1990. a ajakirjas „Haridus” ilmunud artikkel „Kurdid Eestis – invaliidid või keelevähemus?” püstitab olulise teesi kurtide laste sensorsetele eeldustele vastava keelekeskkonna vajalikkusest. Kurdil lapsel on vahetu sensoorne eeldus olemas vaid viipekeele omandamiseks, mis võib olla heaks lähtekohaks nii lapse eakohasele keelelisele kui psühhosotsiaalsele arengule, aga ka teise keele õppimisele. Sisuliselt sõnastab artikkel kurtide kakskeelse haridusfilosoofia põhialused.

1992. a ajakirjas „Akadeemia” ilmunud artikkel „Mis on viipekeel?” püüab anda keeleteaduslikku sissevaadet viipekeele olemusse. Tegemist ei ole eesti viipekeele süstemaatilise lingvistilise kirjeldamise katsega, vaid pigem eesti viipekeelest pärit keelenäidete projektsiooniga rahvusvahelise viipelingvistika uurimistulemuste taustale.

1993. a Tartu Ülikooli toimetistes ilmunud artikkel „Mõnedest motiveeritud viipetüüpidest eesti viipekeeles” püüab avada ning eristada ikoonilisuse ning motiveerituse mõisteid ja märgib ära ruumi metafoorse kasutamise võimalusi abstraktsete mõistete väljendamisel. Artikkel toob ka välja mitmed viisid, kuidas eesti keel on mõjutanud-motiveerinud eesti viipekeele viibete vormi kujunemist.

Ajakirjas „Akadeemia” 2001. a ilmunud artikkel „Kuulja märkmeid kurtidest, viipekeeltest ja nende iseolemisest” ning 2003. a ilmunud töö „*Palun kirjuta ruttu kui võimalikult...* Kurtidest lastest, nende keeltest, keelte õppimisest ja õpetamisest” on kirjutatud 1994. a algupoolel, Porkuni kurtide koolis töötamise viimastel kuudel. Esimeses on püütud avada viipekeele kui loomuliku keele tunnuseid, tehtud väike

ekskurss viiplingvistika tekkimisse, käsitletud viipekeelte kujunemise ja keelelise variatiivsuse teemat. Teine nimetatud artiklitest keskendub kahe antud vallas põhilise ja põhimõtteliselt erineva – patoloogiseeriva ja keelelis-kultuurilise – mõtteparadigma võrdlemisele. Nimetatud mõttelaadide kontekstis on kurtust, viipekeelt ja kurte läbi aegade vaadeldud ning erinevatel aegadel ja erinevates kultuuriruumides on üks või teine enam edu saavutanud. Artiklis käsitletakse ka kurdi lapse viipekõne ja kõnekeele arengu ja omandamise teemat ning avatakse kurtide üks- ja kakskeelse haridusfilosoofia olemust. Artiklile on 2003 .a lisatud paar noorte kurtide kirjutatud tekstide näidet ning väike „Lisandus” meditsiini osast eesti viipekeele tuleviku võimaliku mõjutajana.

Raamatu viimase peatüki aluseks olev artikkel „Meditsiin ja kurtide iseolemine” on kirjutatud 2005–2006. a – ehk veidi ka täienduse ja edasiarendusena eelmise artikli „Lisandusele”. Siin on küsitud põhimõttelisi küsimusi kurtide viipekeelse kogukonna edasise eksisteerimise võimalikkuse kohta ajastul, mil meditsiin suudab väidetavalt ka „kurdid kuuljaks teha”. Aeg näitab, kas kuuljaks või pooleldi kuuljaks kasvavad kuulmispuudega noored võivad, saavad ja tahavad ka viipekeelt alal hoida. Või kas nad seda vajavad?

Töole on lisatud DVD – minu poolt 2004–2005. a tehtud dokumentaalfilm „Tummfilm kurdist tüdrukust”. Filmi kangelaseks on 7-aastane kurt lastekodutüdruk Ragne, kelle elu olen jälginud nii viipekeelses keskkonnas teiste kurtide laste seas Tallinna Kurtide Koolis (nüüdne Tallinna Heleni kool) kui ka kuuljate keskkonnas Haiba Lastekodus. 2004. a sügisel paigaldati Ragnele Tartu Ülikooli Kliinikumis sisekõrva implantaat. Ettevalmistused operatsiooniks, lõikus ise ning sellele järgnenud töö algus suulise kõne kujundamiseks moodustavad filmi peamise sündmusteliini. Ragne „filmijärgne” elu on toonud tema ellu suuri muutusi – ta kasvab koos kuulja kaksikvennaga oma tugiisiku perekonnas ning õpib ükskeelsele (kõnekeelsele) õpetusele orienteeritud Tartu Hiie Koolis.

Oma töödes olen püüdnud mõtestada eesti viipekeelt nii keele enda ülesehituse ja toimimise kui ka selle loojate ning kandjate perspektiivist. Olen püüdnud jõudumööda aru saada kurtidest ja nende keelest, mõista ja mõtestada viipekeele tähendust ning vahendada oma mõtteid nii kurtidele kui kuuljatele kõrvadele–silmadele. Julgen väita, et olen püüdnud jagada keelt.

2. Kurdid Eestis – invaliidid või keelevähemus?

Võimalust vabalt ja täielikult suhelda oma emakeeles pole antud igale inimesele. On neid, kes seda ei saa teha näiteks orgaanilise ajukahjustuse tõttu, ning neid, kel sobivate tingimuste puudumisel keelekasutusvõime välja arenemata jääb (nn Mowgli efekt – keelekeskkonna puudumine või puudulikkus). Mõlemal juhul on tulemuseks ka keeleline invaliidsus. Tavateadvus ja surdopedagoogika oraalne paradigma käsivad keeleinvaliididena ka kurte inimesi. Millised võimalused on aga kurtidel tegelikult keelesuutlikkuse ja -kasutuse väljaarenemiseks? Kuidas ühiskond respektierib või peaks respektierima neid võimalusi? Mis ja kuidas võiks muutuda eesti kurtide kogukonna staatuses? Neile küsimustele püüan järgneva arutluskäiguga mõningat vastust anda. Olgu lisatud, et juttu on kurdina sündinud või varakurdistunud (enne neljandat eluaastat) inimestest, kes keele omandamise eelduste poolest moodustavad suhteliselt homogeense grupi. Siinkohal tuleks välja tuua ka paar edasiste mõttekäikude mõistmist eeldavat täpsustust, mis puudutavad töö mõistekasutust.

- Mõisteid *keel*, *keelekasutus*, *keelesuutlikkus* ja *sisemine keel* kasutatakse nii foneetilis-auditiivsete keelte (antud juhul eesti keel) kui ka visuaal-motoorsete keelte ehk viipekeelte (antud juhul eesti viipekeel) kontekstis.
- Eristatakse järjekindlalt mõisteid *keele omandamine* (spontaanne protsess) ja *keele õppimine* (teadvustatud sihikindel tegevus).
- Lähtutakse rahvusvahelises lingvistikas üldist tunnustust leidnud seisukohast, et viipekeeled on neile omase grammatikaga täisväärtuslikud loomulikud keeled, mis toimivad analoogselt foneetilis-auditiivsete keeltega nii süntaktilisel, semantilisel kui ka pragmaatilisel tasandil (Grundsätze 1989, Prillwitz 1985, Rissanen 1985).

Sotsiaalsete suhete olemasolu korral (suhtlemisvõimalus vähemalt ühe antud keele kasutajaga), omandab laps tavaliselt kindlas vanuses ükskõik millise loomuliku keele. Ameerika lingvist ja ajufüsioloog E. H. Lennenberg on keele omandamist vaadelnud protsessina, mis on otseses sõltuvuses lapse aju „küpsemisest”.

Piisava suhtluskeskkonna ja normaalsete bioloogiliste eelduste liitumisel arenevad lapsel välja nii keeleline suutlikkus (nn sisemine keel) kui ka keelekasutusoskus ja

suhtlusmallid. Kuid keele omandamise ühiste bioloogiliste ja sotsiaalsete eelduste kõrval (mis nii kurtide kui kuuljate laste puhul on ideaaljuhul samaväärsed, s.o juhul kui kurt laps kasvab viipekeele keskkonnas) tuleb nende kahe lastegrupi puhul näha erinevaid keele omandamise sensoorseid eeldusi. Kuuljal lapsel toimub keelevõime areng kuulmismeele kaudu. Kurdil lapsel areneb analoogne võime välja viipekeele keskkonnas nägemismeele kaudu. Erinevuseks ei ole järelikult mitte keele omandamise eelduste olemasolu ühel lastegrupil (kuuljad) ja puudumine teisel (kurdid), nagu seda seni on käsitanud surdopedagoogika oraalse paradigma mitu koolkonda. Erinevus on see, et kui kuuljal lapsel on sensoorsed eeldused nii auditiiv-foneetilise kui viipekeele omandamiseks, siis kurdil lapsel on vahetu sensoorne eeldus vaid viipekeele omandamiseks. Selle fakti tunnustamine viitab aga asjaolule, et võtit kurdi väikelapse parimaks arendamiseks ja sedakaudu tema hilisema identiteedi kujundamiseks tuleb otsida mikrokollektiivist (perekkond, lasteaed), kus ta kasvab, ning seal kasutatava keele vastavusest/mittevastavusest lapse vahetutele sensoorsetele eeldustele (Doreen ja Woodford 1987, Heinonen 1973). Illustreerime eelnevat mõttekäiku järgmise tabeli 1 abil, kusjuures piirdume perekonna kui lapse arengu tähtsaima tagaja vaatlemisega.

Tabel 1

	kuuljad vanemad, kuulja laps	kuuljad vanemad, kurt laps	kurdid vanemad, kuulja laps	kurdid vanemad, kurt laps
üldised eeldused keele arenguks lapsel	+	+	+	+
konkreetsed sensoorsed eeldused vanemate keele omandamiseks	+	-	+	+
keelekeskkond perekonnas	homogeenne	heterogeenne	homogeenne	homogeenne

Jätame vaatluse alt välja tavalisema juhu (**kuuljad vanemad – kuulja laps**) ning püüame analüüsida ülejäänud kolme võimalust.

2.1 Kurdid vanemad – kuulja laps

Tavaliselt kasvavad need lapsed üles kakskeelsetena (kahe keele paralleelse omandamise tähenduses). Nad on võimelised suhtlema oma vanematega viipekeeles, kuid omandavad kokkupuutel „kõneleva ümbrusega” paralleelselt ka foneetilis-auditiivse keele. Sedalaadi kakskeelsuse heade ja halbade külgede vaagimine ei kuulu antud töö raamidesse. Meile on tähtis tõik, et põhimõtteliselt võib ka kuulja lapse emakeeleks olla viipekeel.

2.2 Kurdid vanemad – kurt laps

See variant on parim lähe kurdile lapsele eluks juhul, kui vanemad on aktsepteerinud oma keele ning kasutavad seda lapsega suheldes varasest east alates pidevalt. Pingevaba suhtlemine tagab sisemise keele ja keelekasutuse arengu ning loob eeldused lapse emotsionaalseks ning intellektuaalseks arenemiseks. Taju ja tajutu interpretatsioon keele abil on valutult tervikuks seotud.² Nagu näitavad eri maades tehtud uuringud, on antud juhul paremad ka kurdi lapse eeldused foneetilis-auditiivse keele õppimiseks (List 1988, Norden, 1981, Prillwitz ja Wudke 1989, Бонвиллиан jt 1984). Nimetatud tõsiasi seletub sellega, et need lapsed on omandanud esimese keele vabas suhtluses sensitiivselt õiges vanuses ning on seetõttu valmis teise keele õppimiseks. Lisaks sellele toimib viipekeel teise keele õppimisel spontaanselt aluskeelena (tõlkekeelena) ka juhul, kui õpetusmetoodika välistab viipekeele mistahes kasutuse.

² Just taju ja tajutu semantilise interpretatsiooni vahelise seose nõrkus ei võimalda edukalt kujundada foneetilis-auditiivsest keelest kurdi lapse esmakeelt. Kurt väikelaps ei taju kõnet vahetult, suult lugemise oskus areneb välja hiljem. Seetõttu ei toimi tema puhul ka kõneakti situatiivne kontekst täies ulatuses kõnet mõtestava koodina.

2.3 Kuuljad vanemad – kurt laps

Eelmisega võrreldes on see variant levinum. Kurtuse diagnoosimisele järgneb tavaliselt üsna pikk šokiperiood, mil lapsevanem midagi konkreetset ette võtta ei oska. Suhtlemine lapsega on piiratud. Logopeediline abi ei suuda seda barjääri kaotada. Sageli lisandub veel lapsevanemale sisendatud halvustav suhtumine viipekeelde. Kuid ka positiivne häälestatus viipekeele suhtes ei tagaks iseenesest veel sobiva keelekeskkonna kiiret teket perekonnas, sest lapsevanemal lihtsalt puudub võimalus seda Eesti tingimustes õppida.³ Eesti viipekeel eksisteerib reaalses kasutuses, kuid on lingvistilises plaanis uurimata keel. Seetõttu ei saa seda praegu veel ka n-ö metoodiliselt, võõrkeelena õpetada. Aga kuuljale lapsevanemale on see ju võõrkeel!

Võõrkeele õppimine on suhteliselt pikaajaline tegevus ja seetõttu ei tagaks ka ideaalilähedased tingimused (keele uuritus, metoodika, õppevahendite, õpetajate ja sobiva organisatsioonilise struktuuri olemasolu) kiiret keelekeskkonna normaliseerumist perekonnas. Küll aga väheneks oluliselt viimase heterogeensus. Keele varane *omandamine* on edukas siiski vaid tihedas lävimises selle valdajatega. Seetõttu vajab kuuljate vanemate kurt laps igapäevast suhtlemisvõimalust nii endavanuste, endast vanemate kui ka täiskasvanud kurtidega (mängurühmad, ringid jms). See on tasand, kus eesti viipekeele uurimatus ei mängi määravat rolli, sest reaalne keelekeskkond toimib oma sisemiste seaduspärasuste alusel. Vaba suhtlemise puudumisel ei käivitu lapsel õigeaegselt sisemise keele ja keelekasutuse areng ning tema tunde- ja mõttemaailm võib piiratuks kujuneda. Võib veel lisada, et ka vaatamata kõige karmimatele meetmetele viipekeele suhtes, omandavad ka ainult oraalset õpetust saavad kurdid lapsed kokkupuutel teiste kurtidega esimese keelena täielikult ikkagi viipekeele (tavaliselt

³ Seni Eestis toimunud kurtide väikelaste vanemate kursustel on tegeldud viibete, mitte viipekeele õppimisega, mis muidugi ei vähenda nende olulisust suhtlusbarjääri vähendamisel perekonnas. Viibete tundmine võimaldab eesti keele süntaksile vastavat nn kalkeerivat viiplemist, mis on vaadeldav metoodilise võttena eesti keele visualiseerimiseks, kuid mitte iseseisva keelesüsteemina.

kurtide koolis 7–8aastaselt) (List 1988). Miks ei võiks see aga toimuda juba väikelapseas – keele omandamiseks sobivaimas vanuses?

Eelneva arutluskäigu taustal võime väita, et kurtus iseenesest pole keelelise invaliidsuse põhjustaja. Kurdist lapsest võib keeleinvaliid kasvada heterogeense, tema sensorsetele eeldustele mittevastava keelekeskkonna ning emakeelt eirava õpetuse mõjul. Tegelikult on keele erinevate tõlgitsemisviiside probleem kogu kurtide rehabilitatsiooni keskne küsimus. Surdopedagoogikas on seda küsimust lahendatud erinevalt. Alati on eksisteerinud kaks põhilist lähenemisviisi kurtide laste õpetamisele – oraalne, viipekeelt *eitav* ning viipekeelt õpetuse ja kasvatusena osana *respekteriv* traditsioon. Viimane lähenemine suudeti Euroopas pikkadeks aastakümneteks praktiliselt hävitada 1880. aastal Milano rahvusvahelise surdopedagoogide kongressi otsustega. Pärast nimetatud kongressi suruti kurtide laste õpetamine Euroopas oraalsete meetodite raamidesse. Alles paaril viimasel aastakümnel on toimunud viipekeele legalisatsioon õpetuse osana enamikus Lääne-Euroopa maades. Selle paradigmanihke taga tuleb näha eeskätt lingvistika ning psühholingvistika uuenenud lähenemist keele olemusele ning keelevõime ja inimpsüühika seostele ühelt poolt, teisalt aga oraalsete õpetuse vähest tulemuslikkust kõneoskuse kujundamisel. Näiteks Saksa Kurtide Ühingu (DGB) andmetel võib Saksamaa Liitvabariigi⁴ 60 000 varakurdistunud või kurdilt sündinud inimesest vaid 300 lugeda saksa kõnekeele valdajateks (Prillwitz 1989). Ometigi pole oraalset õpetust ilmselt kuskil mujal tugevamaid traditsioone kui Saksamaal. Märkigem veel, et USAs ei ole viipekeelt respekteriv traditsioon kunagi katkenud ning maailma üks uuritumaid viipekeeli on ameerika viipekeel ASL. Euroopas on Põhjamaad (Rootsi, Taani, Soome) viimastel aastakümnetel enim edasi liikunud, äge võitlus eri lähenemiste vahel käib praegu SLVs (Prillwitz ja Wudke 1989).

Viimane aastakümme on rahvusvahelises ulatuses esile tõstnud kakskeelsuse⁵ kaudu teostatava kurtide paralleelintegratsiooni põhimõtte. Elu lükkab üsna loomulikult kõrvale äärmuslikud lähenemised viipekeele kasutusele – nii viipekeelt keelena ja

⁴ Andmed enne Saksamaa taasühinemist.

⁵ Kakskeelsuse mõiste ei kattu antud juhul selle harjumuspärase käsitlusega meil Eestis. Kurtide kakskeelsust võib vaadelda esmakeele (viipekeele) omandamisena pluss sellele toetuva teise keele oskusena.

õpetuse osana eitava suuna kui ka seisukoha, et kurdid ei vaja üldse teisi keeli peale selle.

Kurtide jaoks on tähtsad mõlemad – nii positiivne minapilt ja häälestus oma „teisitiolemisele” võrreldes kuulva enamusega kui pidepunkt oma keeles ja kultuuris, mis toimib eelkõige enamiku keele kaudu (Rutherford 1989). Rahvusidentiteet samastub ju enamiku omaga. Selline paralleelintegratsioon on aga võimalik vaid siis, kui ühiskond aktsepteerib kurte mitte invaliididena, vaid keelelise vähemusena sellest tulenevate järelustega hariduse, teaduse ja kultuuri vallas (Grundsätze 1989). On põhimõtteliselt vale asetada küsimust, kas viipekeel või eesti keel, sest esimene ei välista teist, vaid loob aluse selle õppimiseks. Küsimuse õige asetus on – kas viipekeel ja eesti keel paralleelselt ning kurdid kui keeleline vähemusrühm osalusega eesti keeles ja kultuuris või ainult eesti keel ja kurdid kui tõrjutud keeleinvaliidid. See on teelahe, kus toimub valik edasise suhtes.

Mida me vajaksime peale stambivaba mõtlemise ja positiivse häälestuse, et kaasa aidata kurtide paralleelintegratsioonile Eesti praegustes oludes? Kuivõrd inimene kujuneb välja lapseas ja nooruses, on just sel perioodil toimuv ilmselt see, mis annab või ei anna eeldused integreerumiseks mõlemasse keelde ja kultuuri. Järelikult jääb kõik seotuks kasvatus- ja hariduskorraldusega, viipekeele ja eesti keele staatusega kurdi lapse perekonnas, lasteaias, kurtide koolis. Kui väikelapseas piisab keele omandamiseks sobiva keelekeskkonna olemasolust perekonnas või (kuuljate vanemate puhul) mängurühmades, siis edasine nõuab juba mõlemat keelt valdavate inimeste osalemist kasvatuses ja õpetuses⁶, mille eelduseks on eesti viipekeele küllaldane lingvistiline uuritus keele kõikidel tasanditel ning eesti keele kui teise keele õpetamisega seonduva teaduslik läbitöötatus. Olgu siinkohal esitatud mõned **konkreetsed arengusuunad**, mis võiksid soodustada kurtide paralleelintegratsiooni Eestis.

- Käivitada eesti viipekeele alased baas- ning rakendusuringud lepinguliste uurimusprojektide vormis. Paralleelselt uurida kurtidele eesti keele õpetamisega seonduvaid küsimusi.

⁶ Inglise keele õpetajale eesti koolis ei piisa vaid inglise keele oskusest, ta peab oskama ka eesti keelt ning suutma tõlkida keelest keelde. Analoogia kehtib täies mahus viipekeele suhtes.

- Luua kuuljate vanemate kurtidele väikelastele võimalus viibida ühe osa päevast viipekeele keskkonnas. See võiks toimuda mängurühmas kurtide kasvatajate osalusel.
- Jätkuvalt korraldada viibete õppimise kursusi kuuljatele lastevanematele.
- Perspektiivis on luua Eesti Surdokeskus statsionaarse uurimis-, kursuse- ja rehabilitatsioonikeskusena.⁷ Selle keskuse funktsioonide hulka peaksid kuuluma surdoalaste baas- ja rakendusürituste tegemine, õpetusmetoodikate ja õppevahendite väljatöötamine kurtide koolidele, surdopedagoogide ja viipekeele tõlkide erialane väljaõpe, erialakursuste ja -seminaride korraldamine jms. Usutavalt aitaks see kaasa kurtide kui keelevähemuse oma haritlaskonna väljakujunemisele ning tööerakendumisele ka oma keele ja kultuuri uurimisel ning arendamisel.

⁷ Juba toimuv kurtide laste õpetamise hajutamine Eestis võimaldaks selle keskuse rajamist praeguse Porkuni kurtide kooli ruumidesse. Sinna jääks ka Kesk-Eesti kurtide kool.

3. Mis on viipekeel?⁸

Enamik inimesi suhtleb omavahel kõne abil, mis põhineb võimel kuulda ning tekitada teatud kindla kvaliteediga helisid ning nende kombinatsioone – kõnehäälikuid. Nimetatud toimingute eelduseks on kuulmismeele olemasolu. Kuulmine kontrollib nii kõneleja kui ka vestluspartneri kõnet ning jälgib, et see jääks keelele omase normi raamesse. Tavamõtlemine samastabki enamasti mõiste *keel* foneetilis-auditiivsete keelte suuliste ja kirjalike vormidega. Kuid juba üle kolme aastakümne väldanud viipekeelte teaduslik uurimine näitab selgelt, et kuuldavus pole kõikide loomulike keelte kriteeriumiks. Kõigis ühiskondades elab inimesi, kellele helide maailm ja seega ka kõnehäälikud on täiesti või peaaegu kättesaamatud. See omakorda teeb võimatuks ümbritseva sootsiumi kõnekeele vahetu omandamise. Nende inimeste – kurtide⁹ – omavahelises suhtlemises on tekkinud visuaal-motoorsed keeled – viipekeeled¹⁰. Need ei toetu helilisusele ja kuulmisele, vaid nägemise abil tajutavale käte, keha ning näo koostöös produtseeritavale viiplemisele. Kuuldavast ja nähtavast maailmast nähtavasse ja vaikivasse maailma – selline nihe tuleb mõttes teostada, et mõista viipekeele olemust. See on ju näide ka selle kohta, kuidas inimese kaasasündinud võime keelt omandada ning kasutada kuulmisest ning kõnest sõltumatult teistsuguses vormis esile tuleb.

Selle artikli eesmärgiks on tutvustada lugejale lühidalt mõningaid viipekeele struktuurile omaseid jooni. Käsitlus toetub eelkõige rahvusvahelise viiplingvistika uurimistulemustele ja üldistustele, millele on projitseeritud näiteid ja analoogiaid eesti viipekeelest (s.o eesti kurtide omavaheline suhtluskeel). Näited on saadud videolinte analüüsides ning kurte keelejuhte küsitledes. Tegemist on seega pigem sissejuhatusega viiplingvistikasse kui eesti viipekeele kirjeldamise katsega.

⁸ Olgu siinkohal öeldud tänusõnad Karl Karlepile asjalike märkuste eest, mida ta tegi antud peatüki käsikirja lugedes ning Liidy Laud'ile, kes on illustratsioonide autor. Peatükk on valminud Eesti Viipekeele Fondi rahalisel toetusel.

⁹ Olgu siinkohal piiritletud ka mõiste *kurt*, nagu seda selles artiklis käsitatakse – s.o inimene, kes on sündinud kurdina või kurdistunud kõne-eelsel perioodil. Termin ei hõlma seega hiliskurdistunud.

¹⁰ Käesolevas artiklis on keskendutud nn loomuliku viipekeele vaatlemisele. Siin ei vaadelda viibeldud kõnekeelt – süsteemi, kus viipeid kasutatakse kõnekeele sõnade visualiseerimiseks.

Eestis on viipekeele küsimusi paaril viimasel aastal vaadeldud kurtide hariduse ning enesemääratluse kontekstis (Laiapea 1990, Paavel, Toom 1991). Ilmunud on kolm väikest temaatilist viipesõnastikku (Toom 1989, 1990, Kivisild, Toom 1990).¹¹ Üldlevinud ettekujutus viipekeelest kui suulise kõne nähtavaks tegemise vahendist või millestki pantomiimilaadsest on aga visa kaduma. Loodetavasti aitab ka käesolev artikkel selliste eelarvamuste kadumisele mõnevõrra kaasa.

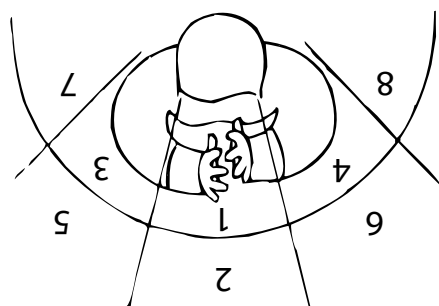
Lühidalt leiavad allpool käsitlemist järgmised alateemad:

- viibe, viipe struktuur;
- viipe ikoonilisus ja arbitraarsus (meelevaldsus);
- viibete klassifikatsioon;
- viipefleksioon;
- viiperuum; osutamine, viitamine ja paigastamine;
- ajasuhete väljendamine viipekeeles;
- viipekeele mittekaelised elemendid.

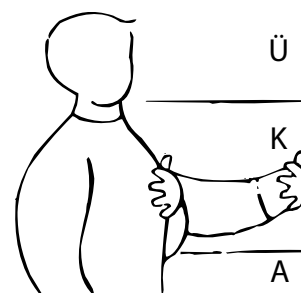
Et viipekeel on vahetult talletatav vaid videolindile, peab igaüks, kes selle struktuuri käsitleda püüab, lahendama transkriptsiooniküsimuse. Antud töö jaoks on püütud kohandada väga ebatäiuslikku, kuid oma suhtelises lihtsuses levinud transkriptsioonipõhimõtet, kus viibet tähistab tema tavalise eestikeelse tõlkevaste algvorm, kirjutatud suurte tähtedega. Sidekriipsuga seotud sõnad viitavad sellele, et tegemist on ühe viipega. Mõnele illustreeritud viipele on antud vaid eestikeelne tõlgendus ilma transkriptsioonita.

Järgnevad joonised esitavad viiperuumi pealt- ja külgvaate. Pealtvaade on liigendatud sektoriteks ning suurema kasutussagedusega sektoreid tähistavad väiksemad järjekorranumbrid. Külgvaade on jagatud üla-, kesk- ja alaosaks (Ü, K, A) (vt ka Rissanen 1985). Töö viipenäidetes ette tulevad numbrid viitavad viipe moodustuskohale viiperuumis.

¹¹ Sõnastike puhul tuleb eriti hästi ilmsiks vajadus viipekeele olemust ka teoreetiliselt lahti mõtestada. Nende sõnastike koostamisel on lähtunud põhimõttest "igale eestikeelsele sõnale oma viibe". Kahjuks ei lase kaks iseseisvat keelt end selle mudeli alla painutada. Sõnade ja viibete tähendused ei ole identsed. Ühele viipele võib vastata üks sõna kuid võib vastata ka mitu. Paljud viiped on eesti keele seisukohalt idiomatilised. Selliste viibete puhul on õigem kõnelda tõlgendamisest kui tõlkimisest. Sõnastikes puudub viibete viipekeelest lähtuv klassifikatsioon.

Pealtvaade viiperuumile

Külgvaade viiperuumile

Joonised 1–2.

On loodud ka palju täpsemaid transkriptsioonisüsteeme. Neist üks põhjalikumaid on *Hamburger Notationsystem*, kus igale käeasendile, liigutusele, lokalisatsioonile jne vastab kindel visuaalne sümbol (Prillwitz jt 1989). Kuid selliste süsteemide kohandamine ning kasutamine oleks tarbetu antud tööle seatud tutvustava eesmärgi seisukohast.

3. 1 Viibe ja selle struktuur

Viipekeeles ei ole sõnu. Viipekeele leksika koosneb viibetest – tähendust kandvatest keelesümbolitest, mis üheskoos moodustavad keele viipevara. Viibe nagu sõnagi ei ole jagamatu ühik. Ameerika lingvist William C. Stokoe oli esimene, kes üle kolmekümne aasta tagasi tegi kindlaks viibete moodustusühikud ameerika viipekeeles (ASL - *American Sign Language*). Ta nimetas neid kereemideks.¹² Stokoe eristas kolme kereemitüüpi, mis tulevad viipes esile samaaegselt:

- see, mis artikuleerib¹³, s.o teostab liikumist (labakäsi, rusikas käsi jne) – käevorm (*handshape*);

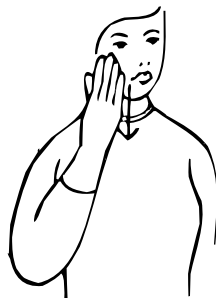
¹² Kreeka keeles käsi. Kaasaegses teaduskirjanduses kasutatakse viipe koostisosade tähistamiseks ka termineid *phoneme ja prime*

¹³ Mõiste *artikulatsioon* leiab kasutamist üldmõistena. Antud juhul tähistab see keelelise signaali tekitamist (artikuleerimist) viipekeelele omaste vahendite – käevormi, liigutuste ning viiperuumi kasutuse abil.

- koht, kus artikulatsiooniliigutus toimub (keha ja näo erinevad piirkonnad, nn viiperuum viipleja ees);
- liigutus ise (sirge, kaar, sulguv, avanev jne).

Kereemidel on sageli tähendust eristav funktsioon. Võrdleme siinkohal kolme viipepaari eesti viipekeelest, kus vastavalt käevorm, koht ja liigutus tähendust eristavad. Lähtume seejuures Stokoe klassikalisest viipekäsitlusest.

EMA

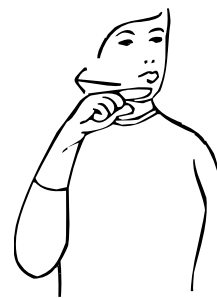
NAINE

ISA

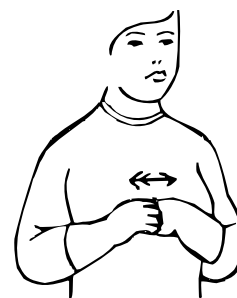
VENE

KAVAL

KASS

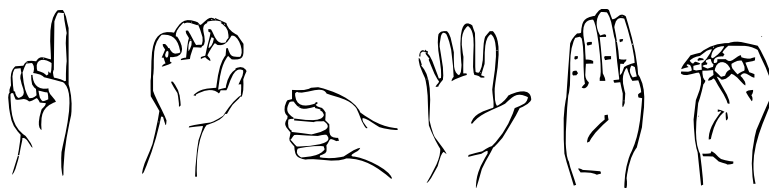

Joonised 3–8.

Kõigi viipepaaride juures on kaks kolmest kereemist analoogsed, tähendust eristab vaid üks neist. Viipeid EMA ja NAINÉ eristab käevorm, liigutus ja artikulatsioonikoht on samad. Viipeid ISA ja VENE eristab liigutus, samad on käevorm ja artikulatsioonikoht. Viipeid KAVAL ja KASS eristab artikulatsioonikoht, käekuju ja liigutus kattuvad. Kui tinglikult võrrelda kõnekeele foneeme ja viipekeele kereeme, näeme, et viimased realiseeruvad viipes osalt samaaegselt, foneemid aga ajalises järgnevuses. Ka kereemide distinktiivsus on ilmselt väiksem kui kõnekeele foneemidel, sest sageli on viibe arusaadav ka siis, kui kõik kolm kereemitüüpi selles ei realiseeru. Kohta on peetud kolmest tüübist kõige vähem arusaamist mõjutavaks (Rissanen 1985). See on ka loogiline, sest ruum, kus viibe teostub, on sageli samaaegselt ka süntaktiliselt ja semantiliselt koormatud (vt paigastamine viiperuumi käsitlevast peatükist). Olulisim osa viipe äratundmisel on ilmselt liigutusel. On leitud, et kurdid suudavad ainult liigutust tajudes kindlaks teha 86% viibete tähendusest. Katses, mis sellise tulemuse andis, kasutati kätele kinnitatud valguspunkte, mida filmiti pimeduses (Boyes-Braem 1987, Bellugi, Klima 1990). Seda, et viibe eksisteerib keelekasutaja teadvuses moodustuskomponentidena (kereemidena), mitte aga jagamatu tervikuna, kinnitavad ka lühiajalist mälu uurivates katsetes tuvastatud kõrvalekalded. Katseisikud, kes pidid mälu järgi reprodutseerima viipeid, ei eksinud kogu viipe, vaid selle ühe komponendi realiseerimisel. Sellised „hälbeid“ on leitud nii käevormi, liigutuse kui paiga kohta (Poizner, Klima, Bellugi 1990).

Kereemide arv on viipekeeliti erinev ning küllaltki piiratud. Siin väljendub kõigile loomulikele keeltele omane mitmekihilisus – lõpliku arvu struktuurielementide abil on võimalik moodustada teoreetiliselt lõpmatu hulk viipeid. Loomulikult ei kasuta keel kõiki neid võimalusi.

Kuuljad lapsed omandavad kõne häälikusüsteemi kujunemise algetapil esimeste silpidena nn lahtised silbid (*pa*, *ma*) (Hint 1978). Teatud lingvistilised universaalid on leitud ka seni uuritud viipekeeltest. Need on kuus käevormi, mille kurdid lapsed tavaliselt kõigepealt omandavad ning mis on olemas kõigis seni uuritud viipekeeltes. Samad käevormid kaovad kurtidel afaatikutel viipekeelest viimastena (Boyes-Braem 1987).

Joonised 9–14.

Stokoe kereemikontseptsioon on olnud aluseks mitme viipekeele uuringutele, kuid seda on ka oluliselt täiendatud ja arvustatud. Osa uurijaid peab omaette kereemitüübiks ka käte orientatsiooni viipe sooritamisel. Sama käevormi võib keha suhtes paigutada erinevalt (püsti, kaldu jne) ning eristada tähendust (Prillwitz 1985). Stokoe pidas orientatsiooni käeasendi juurde kuuluvaks. Uuritud on ka käte koostöövõimalusi viiplemisel. R. Battisoni väitel reguleerivad mõlema käe koostööd kaks põhireeglit, mida on peetud universaalseks kõigile viipekeeltele. **Sümmeetriareegel** ütleb, et kui mõlemad käed samaaegselt liiguvad, on neil alati sama käeasend. **Dominantsireegel** väidab, et kui kummalgi käel on erinev asend, siis domineeriv käsi võib liikuda, kuid passiivne käsi on paigal. Seejuures piirdub passiivse käe asendite hulk kuue universaalasendiga (vt joonised 9–14) (Boyes-Braem 1987). Ilmselt ei kehti reegel alati siis, kui käed on omavahel vahetus kontaktis ega liigu üksteise suhtes. Vastasel juhul tuleb eesti viibet RATSUTAMA pidada ebareeglipäraseks:

RATSUTAMA

Joonis 15.

William C. Stokoe on rõhutanud kereemide realiseerumise samaaegsust, aga Scott K. Liddelli käsitluse kohaselt teostub viibe eelkõige kompleksis *hoid – liigutus – hoid*

(*hold-movement-hold*). Viibe võib alata hoiuga ning lõppeda liigutusega või vastupidi, samuti koosneda ainult hoiust. Olgu märgitud, et mõeldud on liigutuse ja hoiu suhet viipe sooritamisel, mitte üleminekufaase viibete vahel. Eksisteerivad ka mitme liigutuskomponendiga viiped, kus paralleelselt kogu käe liikumisega toimub käevormi muutumine, näiteks sõrmede avanemine viipes PÄIKE. Selliseid liigutusi nimetatakse vastavalt *makro-* ja *mikroliigutusteks*.

Scott K. Liddell toob esile viipekeele ja kõnekeele segmentide paralleele, võrreldes hoid–liigutus-kompleksi kõnekeelte silbistruktuuriga ning vokaalide ja konsonantide vaheldumisega neis (Liddell 1984).

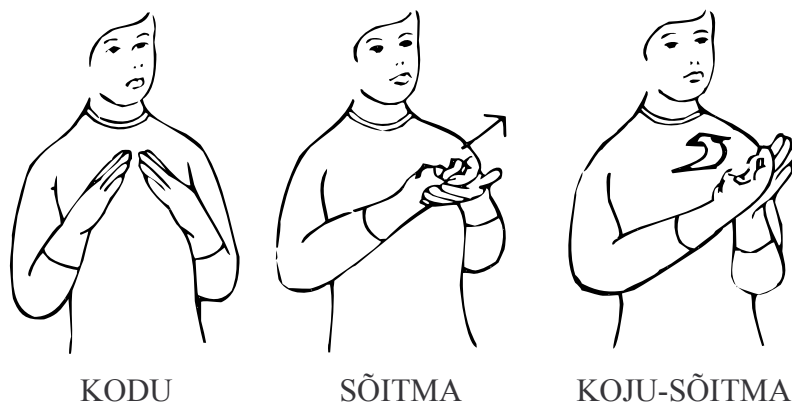
Et liigutusel ning viiplemlise rütmilisel liigendumisel tundub olevat oluline koht keele tajumises, näitab ka selle töö autori kogemus. Kurdil keelejuhil oli väga raske videolinti analüüsides viibeldud tekstist aru saada, kui videomagnetofon oli lülitatud aeglasele, viiplemlise loomulikku rütmi rikkuvale käigule. Stokoe ja Liddelli viipekäsitluste näiline vastandlikkus kaob, kui teadvustame, et lingvistilise analüüsi ühikud (kereemid) ei pruugi kattuda keele produktsiooni- ning tajuühikutega (viiplemlise rütm, hoid–liigutus–hoid-kompleks).

Saksa keeles kirjutav kurt kreeka lingvist Chrissostomos Papaspyrou defineerib viibet matemaatiliselt (geomeetriliselt) aluselt kui käe liikumisfunktsiooni ja käevormi pideva muutumise seotust ja ühtsust ajas ja ruumis. Viipeid seovad üleminekuliigutused, millel ei ole otsest semiootilist funktsiooni (Papaspyrou 1990). Need on võrreldavad siiretega kõnekeeles ning on ilmselt olulised teksti liigendamise seisukohalt. Viiplemlise rütmilise liigendatuse ning psühholoogiliselt relevantsete produktsiooni- ja tajuühikute uurimine näibki üha enam tõusvat lingvistide huvisfääri (vt nt Jouison 1986).

3. 2 Viipe ikoonilisus ja arbitraarsus

Viipekeele leksikast kõneldes ei saa jätta käsitlemata küsimust viipe vormi ikoonilisusest ja meelevaldsusest (arbitraarsusest). On ju alates Ferdinande de Saussure'ist keelesümboli meelevaldsust peetud tema obligatoorseks omaduseks. Ometi

võib üksikviibet vaadeldes sageli leida teatavat vormisarnasust või -seotust viipe enda (tähistaja) ja temaga tähistatu (referendi) vahel. Näiteks viipe PALL teostamisel meenutab käte liikumistrajektorit palli. On ilmselt oluline mõista, et viipekeel, olles loomult ruumiline ja nähtav, kasutab ära sellega talle avanevad võimalused. Pole ime, et nähtavaga nähtavat tähistades saab tähistaja (viibe) tähistatavaga, teatud vormisarnasuse või -seotuse. Oma olemise viisi – häälikulisuse võimalused kasutab ju ära ka kõnekeel onomatopoeetilistes sõnades. Icooniliste kõrval eksisteerib aga väga palju arbitraarseid (meelevaldseid) viipeid ning viipeid, mille vormilist seotust tähistatavaga ehk vaid keeleajaloolised uuringud mõnel juhul suudavad tuvastada. Selles suhtes on eesti viipekeele uurijad seatud raskesse olukorda, sest viipekeelt (viipeid) puudutav kirjalik info varasematest aegadest puudub. Võiksime tuua siiski ühe näite, kus kaks ikoonilist viibet ühte sulades on moodustanud uue lekseemi, mille piltlikkus on tunduvalt vähenenud:

Joonised 16–18.

Ameerika viipekeelt uurides on Nancy Frishberg jõudnud järeldusele, et ASLis toimib praegu tendents viibete ikoonilisuselt arbitraarsusele. R. Wescottile toetudes aga ei välista ta ikoonide ja sümbolite osakaalu muutumise võimalikkust kõigis loomulikes keeltes, sh ka kõnekeeltes (Frishberg 1975).

Ilmselt on mõttekas käsitleda viipe motiveeritust ja arbitraarsust ka suhtlusprotsessi ning keele omandaja/õppija vaatekohast. Normaalse kiirusega viiplemist jälgides pole ei keelt valdaval ega mittevaldaval inimesel lootust jõuda sõnumi tõlgitsemiseni

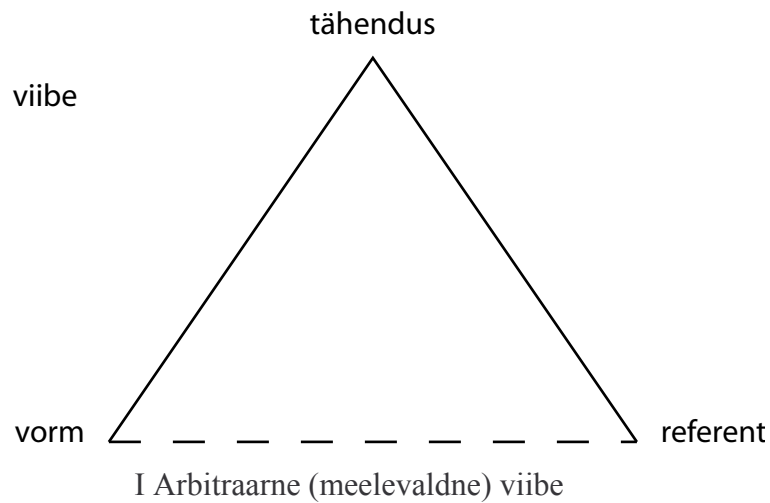
ikoonilisuse kaudu. Nii võib paljusid viipeid iseloomustada ikoonilis-arbitraarsetena – määratlus, mis mõjub paradoksaalsena, kui me ei arvesta tajuprotsesse. Ka kurdid väikelapsed omandavad viipeid eelkõige keelekasutajate „kokkuleppe” alusel. Vaevalt et paariaastane laps, kes omandab viipe SAI, oskab näha viipe vormi seost ajaloolise jahvatamisliigutusega käsikivil. Küll aga võib sellise seose tuvastamisest kasu olla neil, kes viipekeelt võõrkeelena õppima asuvad.

On tõsiasi, et eri maadest pärit kurdid saavad kergemini üksteisest aru kui eri kõnekeelte kasutajad. Viiplejal on nimelt vajaduse korral võimalik oluliselt suurendada ikoonilisuse määra ning seda mitte ainult üksikviipe tasandil.¹⁴ Ta võib ka enda ees oleva viiperuumi kujundada välismaailma „mikromudeliks”. Sellisel juhul on tegemist jäljendava keelekasutusega. Teemaga liitub ka viipekeeltele omane ruumiliste metafooride vahetu loomise võimalus viiperuumis ning seda kõige abstraktsemate mõtete väljendamisel. Selline ruumikasutus on tinglik ning erineb kvalitatiivselt jäljendavast ruumikasutusest. Sama strateegiat, ehkki kaudsemas vormis, kasutavad ju ka kõnekeeled. Mõtet „näitleja *A* tase on hoopis *kõrgem* kui näitlejal *B*” aitab edukalt vahendada menetlus, mis viiperuumis asetab viipe *A* kõrgemale kui viipe *B*. Kahele erikeelsele viiplejale jääb seega vaid ülesanne ära tunda *A* ja *B*. Ka suhtluspartneri isik (laps, kurt, kuulja jne), taustteadmised kõneldavast¹⁵ ja kõneaine võivad muuta viipleemise kujundlikkuse määra.

Teema kokkuvõtteks esitame Brita Bergmani skeemid illustreerima viibete liigitumist motiveerituse alusel (Bergman 1978).

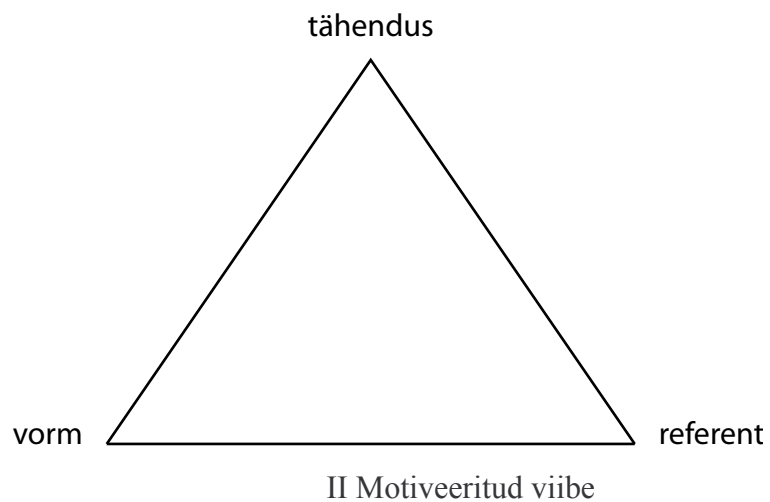
¹⁴ Loomulikult ei ole selline "ikoniseeritud viiplemine" vaadeldav täisväärtusliku keelena. Selleks on tema väljendusvõimalused liiga piiratud. See pole aga takistanud tekkimast ja levimast müüdil viipekeelte rahvusvahelisusest.

¹⁵ Mõiste *kõne* esineb siin üldmõistena ja haarab ka viipekommunikatsiooni.

Joonis 19.

Punktiirjoon sümboliseerib siin sarnasuse või mõne muu motiveeritud seose puudumist¹⁶ viipe vormi ja referendi vahel. Siduvaks elemendiks on konventsionaalne tähendus. Eesti viipekeelest sobiks näitena NAINE (vt joonis 4).

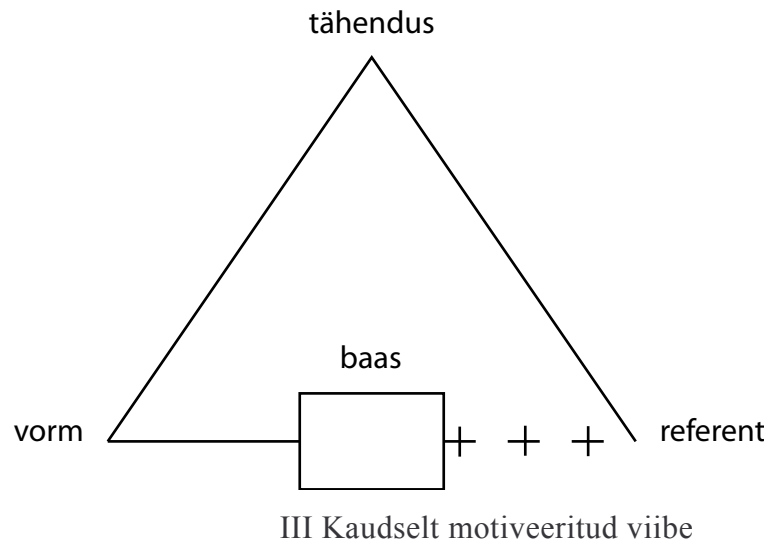

Joonis 20.

Pidev joon tähistab siin sarnasust viipe vormi ja referendi vahel. Eesti viipekeeles näiteks PALL. Motiveeritust võib väljendada ka osutamine. Sellised viiped on näiteks

¹⁶ Põhjalikum analüüs võib tuvastada motiveeritud seose viipe vormi ja referendi vahel, mida esmapilgul pole võimalik näha. "Puudumine" on siinkohal niisiis suhteline ning tajukeskne mõte.

NINA, SUU jpt.

Joonis 21.

Kaudselt motiveeritud viibete puhul seob viipe vormi referendiga mingi baaselement, mis on välja kasvanud referendist. Viibe on siin ikooniline baasi suhtes, kuid pole seda referendi suhtes. Näiteks viipe ILVES puhul on baaselemendiks ilvese kõrva kuju, mida viibe jälgendab ning mis põhimõttel „osa terviku asemel” sümboliseerib looma ennast. Viipe KOER puhul on selleks elemendiks inimese spetsiifiline liigutus koera kutsumisel (käelaba liigub vastu jalga). Põnevaks baasiks kaudselt motiveeritud viibete tekkele eesti viipekeeles on olnud eesti keele artikulatsiooniõpetuses kasutatavad meetodilised võtted, mida rakendatakse teatud häälikut sisaldava sõna hääldamisel. Eriti palju viipeid on tekkinud *H* artikulatsiooni pinnalt (MAHL, KOHUPIIM, HING, KOHT jt). Kõigile neile viibetele on ühe joonena iseloomulik suu juurde tõstetud labakäsi. Sellise võtte abil õpetatakse kurte lapsi kontrollima *H* hääldamisel tekkivat õhuvoolu. Viibetena eristab neid erinev suupilt (sellest edaspidi).

Kui II rühma viiped moodustatakse enamasti kahe käe koostöös, siis III rühmale on iseloomulikum ühe käe kasutamine (Bergman 1978).

Ikoonilisus ei ole viipekeeles üksnes leksikaalse tasandi nähtus. Ka viiperuumi struktureerimine võib olla ikooniline. Seda puudutame hiljem paigastamise ning jälgendava ruumikasutuse juures.

3.3 Viipeklassidest

Kõnekeeltele üldiselt omane sõnavara jagunemine noomeniteks ja verbideks sunnib küsima kas sellised klassid eksisteerivad ka viipekeeltes ning mis võiks olla neid eristav tunnusjoon. Kõnekeeltes eristavad noomeneid ja verbe teatavasti kindlad vormitunnused. Viibete klassifitseerimine noomeniteks ja verbideks vormitunnuste alusel on küsitav, kuigi näiteks ASLis on Supalla ja Newport leidnud üle saja samatüvelise noomenite ja verbide paari, mida väidetavalt eristab liigutuskomponent. Näiteks võib tuua ISTUMA ja TOOL. Viimane moodustatavat kiirema ja pingutatuma (*restrained*) liigutuse abil kui esimene (Liddell 1984). Sellesse väitesse tuleb siiski suhtuda väga ettevaatlikult. Katse tulemust võis oluliselt mõjutada kurtidele lähtematerjalina esitatud ingliskeelsete sõnade jagunemine sõnaklassiti.

Probleem on põhimõtteline näiteks viipekeele sõnaraamatute koostajatele. Kuigi viipekeeli käsitlevas kirjanduses on juurdunud tava rääkida noomenitest ja verbidest, jäetakse seal enamasti selgitamata, mida nende all mõeldakse, s.t milline vormiline erinevus on neil keele pindstruktuuris. Enamasti tajutakse viipe kuulumist ühte või teise klassi vaid selle põhjal, mida ta tähistab – kas ta viitab mingitele välismaailma objektidele (noomenid) või väljendab olemist, tegevust, protsessi ja preditserib (verbid). Liigitusaluseks on sageli ka vaid orienteerumine võimalikele kõnekeelseile tõlkevasteile. Sama viibe võib eri positsioonides täita erinevaid süntaktilisi funktsioone (objekt, subjekt, predikaat). Viipekeeles on ka palju eristamatu tüvega viipeid. Sellised on näiteks HARI/PÜHKIMA, LABIDAS/KAEVAMA jpt. Lausungi kontekst (teised viiped ja viiperuum) laseb küll alati määratleda viipe süntaktilise funktsiooni mingis positsioonis, kuid ei anna selget alust rääkida noomenitest ja verbidest. Soome lingvist Terhi Rissanen on siiski püüdnud välja tuua mõningaid verbaalidele ja nominaalidele (Rissase terminid) iseloomulikke jooni.

Osade viibete sooritamise intensiivsus, kiirus, kestvus, korduste arv võib muutuda ning koos sellega toimub muudatus ka tähenduses. Sellisteks viibeteks eesti viipekeeles on teiste hulgas näiteks ÕMBLEMA/KIIRESTI-ÕMBLEMA, KOHTUMA/HARVA-

KOHTUMA jt. Viiplemise laadi muutus on andnud põhjust nimetada selliseid viipeid *verbaalideks* (Rissanen 1985).¹⁷

Terve hulk aspektuaalselt modifitseeritavaid viipeid võib sisaldada infot tegevuse agendi ja objekti või lähte- ja sihtkoha kohta. Need nn suunaviiped moodustatakse üldjuhul viipleja – ruumis paigutatud objekti/ agendi /lähtekoha /sihtkoha liinil kas viiplejast eemale või tema suunas. Mõlemal juhul võib viipleja ise olla lause agendi või objekti referendiks, kuid ta võib ka võtta endale lause agendi või objekti rolli.

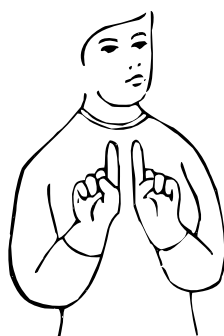
Aspektuaalselt modifitseeritavateks suunaverbideks on eesti viipekeeles näiteks ANDMA, KÜSIMA, ÜTLEMA, PETMA, LÖÖMA, KÜLLA-MINEMA, KINKIMA.

Predikatiivsuse seisukohalt on verbideks peetud ka viipeid, mille tõlkevasteks kõnekeeles on tavaliselt omadussõna. Terhi Rissanen jagab need kahte rühma vastavalt sellele, kas tegemist on objekti juhusliku (ajutise) või püsiva omadusega. Esimesi tähistavate viibete laad võib muutuda (VIHANE/VÄGA-VIHANE, HAIGE/PIDEVALT-HAIGE), teiste puhul ei olevat see semantilistel põhjustel võimalik (VANA, KURT).

Sama autor on nominaalide põhitunnuseks pidanud paigastatavust¹⁸ viiperuumis vahetult viipena, osundamise või positsiooniviipe (klassifikaatori ehk proformi) abil (Rissanen 1985). Osundamisel moodustatakse enne viibe ning näidatakse seejärel käe või pilguga tema kohale viiperuumis. Positsiooniviipe puhul kasutatakse sama strateegiat, kuid käeasend vahendab seejuures grammatilist informatsiooni ka viipe referendi üldkuju (piklik, lame jne) ning orientatsiooni kohta (püsti, kaldu jne). Predikatiivsuse seisukohast on paigastatud viibe aga vaadeldav lokaalpredikaadina, kuni ta pole saanud uut süntaktilist funktsiooni. Nii võib järgnevalt joonistel 22–23 esitatud lokaalpredikaat muutuda lausungi objektiks kontekstis: „Ma vaatan kahte kõrvuti seisvat inimest.” Sama konstruktsioon võib ka üle minna protsessipredikaadiks: „Kaks inimest liiguvad vastassuunda” jne. Paigastamine on seega eelkõige süntaktiline kategooria ega sobi ilmselt noomenviibete kriteeriumiks. Küsimus, kas viipekeeles eksisteerivad noomenid ja verbid, jääb siinkohal vastusetä.

¹⁷ Terhi Rissanen nimetab neid verbaale *aspektuaalselt modifitseeritavateks viibeteks*.

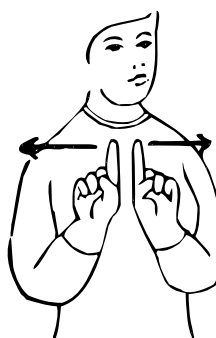
¹⁸ Paigastamine on viipekeelele omane teksti ruumilise struktureerimise strateegia. Viipleja ees olev ruum võib saada tähenduse viibete paigutamise ning liikumise kaudu.

V: INIMENE (PROFORM) - 1

P: INIMENE (PROFORM) - 1

„Kaks inimest seisavad üksteise kõrval”

V: INIMENE (PROFORM) - 1–4

P: INIMENE (PROFORM) - 1–3

„Kaks inimest liiguvad
vastassuunda”

Joonised 22–23.

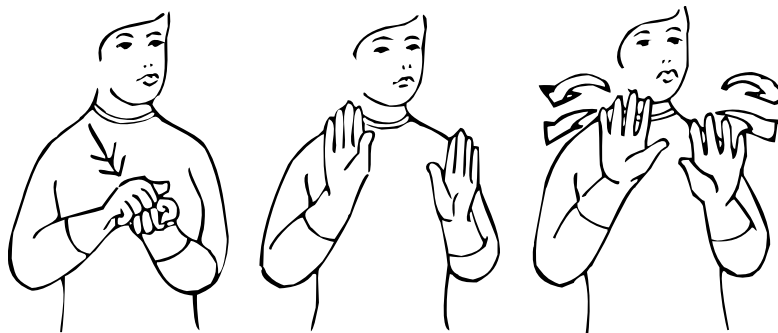
Viipekeeles esinevaid **deiktilisi elemente** ei saa otseselt võrrelda asesõnadega kõnekeeletes. Tegemist on osutamisega, mitte iseseisvate lekseemidega. Lihtsaim asendusstrateegia on osutamine suhtlejate nägemisulatuses olevatele reaalsele objektidele. Sama strateegiat rakendatakse ka siis, kui objekt pole küll nähtav, kuid tema paiknemissuund on viiplejatele teada. Sel juhul ei ole alati oluline tegelike ruumisuhete täpne vastavus osutuse suunale. Nii kasutavad Porkuni kurtide kooli õpilased vahel raamatukogu tähistamiseks viibet RAAMAT koos osutusega üles, sest raamatukogu paikneb pööningukorrusel. Viibe koos osutusega on aga õpilastevahelises suhtlemises leksikaliseerunud ning leiab kasutamist ka väljaspool konkreetset piirkonda. Osutamist teada olevatele objektidele või nende arvatavale paiknemissuunale ongi huvitav võrrelda tingliku paigastamisega. Esimesel juhul on referentobjektid „füüsiliselt kohal” või on teada nende tegelik paiknemine. Teisel juhul leitakse viibetele viiperuumis kokkuleppelised asenduspaigad, kuhu viidatakse hiljem korduvalt, ilma et oleks vaja tervet viibet uuesti moodustada. See ei tähenda muidugi seda, et neil kohtadel ei võiks olla midagi ühist võimalike referentobjektide tegeliku paiknemisega. Viiperuumi kasutamine on siin aga tinglikum. Esimesel juhul on tegemist viitamisega tekstist välja, teisel juhul tekstisisese viitamisega (vt ka Hennoste 1986).

Viipekeel kasutab osutusi ka kõneaktis osalejate tähistamisel (osutused SINA, MINA, TEIE, MEIE) ning kõneaktiivliselt (TEMA, NEMAD). Viimaste kasutamine seostub eespool kirjeldatud paigastamisküsimustega. Eristatakse kuuluvust väljendavat OMA-osutust ja enesekohast ISE-viibet.

Peale ainsuse ja mitmuse diferentseerib viipekeel teatud osutuste puhul ka duaali (kaksust) ja triaali (kolmsust). Arvestades ühe käe sõrmede arvu, võib osutus väljendada ka grammatilisi arve neli ja viis.

Positsiooniviiped¹⁹ on morfeemid, mis täistähenduslike viibete kontekstis annavad edasi mõnda täistähendusliku viipe referendi visuaalselt tajutavat omadust – üldkuju (kuju kui klassi), hulka, paigutust, käsitletavust, liikumissuunda. Seotus ei pruugi tähendada vormilist artikulatsioonilähedust. Positsiooniviibe võib ilmned ka põhiviibest kaugemas kontekstis ning põhiviibe võib ka puududa, kui situatsioon toob tegevuse osalised (argumendid) esile näiteks viimaste vahetu füüsilise kohalolekuga. Konstruktsioon põhiviibe + positsiooniviibe või taustsituatsioon + positsiooniviibe võib väljendada referentobjektide üldkuju, hulka, paigutust ja liikumist.

PILT ja AUTO järgnevatel näidetes on täistähenduslikud viiped (joonised 22–28).

PILT

V: (PROFORM) 6ü

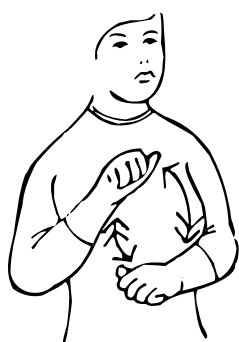
P: (PROFORM) 5ü

„Kaks pilti seinal üksteise kõrval”

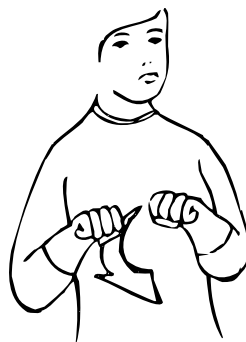
„Palju pilte seinal erinevates kohtades”

Joonised 24–26.

¹⁹ Vastavate ingliskeelsete terminitega kasutatakse paralleelselt *classifier* (klassifikaator) ja *proform*. Viimast kasutame *positsiooniviipe* kõrval ka selles töös.

AUTO

AUTO-MÖÖDUB-TEISEST-AUTOST

Joonised 27–28.

Näib, et proformide abil on võimalik väljendada objektide paiknemist, väljendamatat tingimata nende hulka (joonis 26). Vastupidisel juhul – väljendades objektide hulka – väljendub kohustuslikult ka nende paigutus (joonised 25, 27–28) (vt ka Bergman 1987).

Mõned tegevust väljendavad suunaviiped (PANEMA, SAAMA, SAATMA) ning inimtegevusest motiveeritud viiped (SÖÖMA, HARJAMA, PESEMA) võivad hõlmata proforme vastavalt tegevuse objekti või instrumendi füüsilistele parameetritele:

VAAS

VAASI-PANEMA

RAAMAT

RAAMATUT-PANEMA

Joonised 29–32.

RIIDEHARI/RIIDEHARJAGA-ENNAST-HARJAMA

Joonis 33.

Vastavalt väljendatud situatsiooni tüübile võiks eespool näidetena toodud viipekonstruktsioone nimetada seisundipredikaatideks (joonised 24–26), protsessipredikaatideks (joonised 27–28) ning tegevuspredikaatideks (joonised 29–33).

Inimest või mõnda muud liikuvat ja pikliku kujuga olendit tähistava viipe proformid on eesti viipekeeles järgmised:

I

II

III

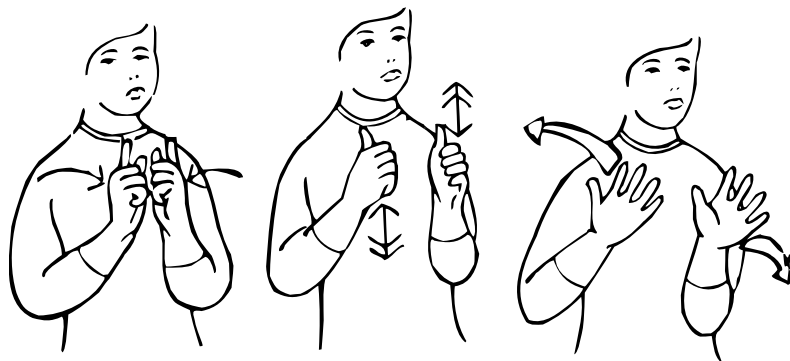

IV

Joonised 34–37.

Kolm esimest tähistavad üksikobjekti. Neljas tähistab objektide hulka, rühma.

On täheldatav nende positsiooniviibete suur produktiivsus uute viibete tuletamisel. Nii on eesti viipekeeles juba leksikaliseerunud järgmised nende põhjal kujunenud viiped:

KOHTUMA

VÕISTLEMA

JÄRJEKORD

KOHTUMINE

VÕISTLUS

JÄRJEKORRAS-SEISMA

Joonised 38–40.

Proformid on nähtus viipekeeles, mis jätab otsad lahti paljude keele olemust puudutavate küsimuste esitamiseks. Neid peetakse loomult ikoonilisteks (Schick 1990), kuigi ikoonilisus on sageli tuvastatav vaid põhiviipe kontekstis. Tähelepanuväärne on nende osa viiperuumi struktureerimisel ning viipetuletuses. Kõik need teemad nõuavad aga omaette põhjalikku käsitlemist, millele antud töö ei pretendeeri.

Nagu proformide vaatlemine juba osutas, on viipekeeled rikka ning mitmekesise morfoloogiaga keeled. Loomulikult on mõttetu otsida sealt kõnekeelte morfeemide vormilisi analooge.²⁰ Viipekeele morfeemid realiseeruvad viiperuumis. Ruumilisus, liikuvus ja nähtavus on viipekeele morfeemide vormilised näitajad.

Järgnevad näited illustreerivad ANDMA-viipe põhivormi²¹ ning mõningaid võimalikke variante.

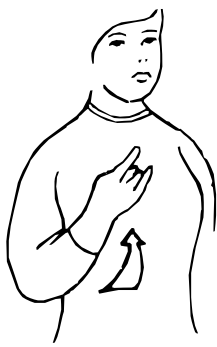
²⁰ Vrd nt Juta ja Kaarel Kotsar: „Viipekeeles ei ole sõnade morfoloogilist jaotust tüveks ja liideteks, puuduvad käändelõpud ja muuted. Viipekeele eripära ja vaesus avaldub ka lauseehituses” (Kotsar, Kotsar 1992: 33). Analoogne „eripära ja vaesus” esineb ka mitmetes isoleerivates keeltes, nt hiina, kus grammatilist tähendust kannab ka hääle kõrgus. Viipekeeled pole küll isoleerivad keeled, kuid sealgi ei tähenda käändelõppude puudumine grammatika puudumist. Morfoloogia on keeles tähenduste esitamise ja eristamise süsteem (mis lõppkokkuvõttes koos keele teiste allsüsteemidega teenib suhtlemist), mitte aga eesmärk omaette. Arvestagem, et tähenduse omandavad morfeemid just süntaksi kaudu.

²¹ Põhivormi määratlemine on muidugi tinglik. Viipekeeltes saadakse see sageli kurdile keelejuhile antud kõnekeelse sõna viipevastana. Korreksem oleks ilmselt kasutada mõistet viipetüvi, mis oleks kõigi sama viipe modifikatsioonide ühisosa. Tegemist võib olla ka grammatilise viipega, millel kõnekeelne vaste puudub hoopis.

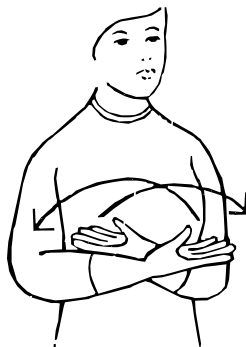

ANDMA

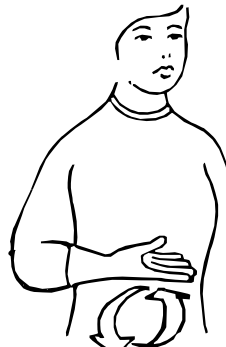
Joonis 41.

ANNAB-
MULLE

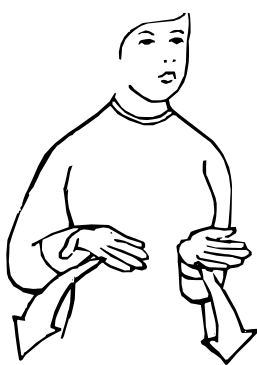

KAKS-ANNAVAD-
ÜKSTEISELE

ANNAN-KORDUVALT-
SAMALE-ISIKULE

Joonised 42–44.

ANNAN-KAHELE

ANNAN-PALJUDELE

Joonised 45-46.

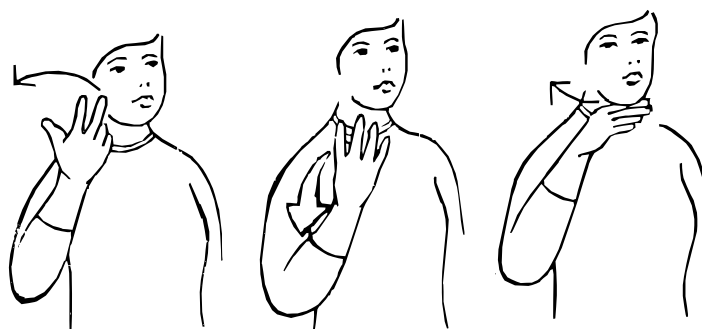
Viibet ANDMA võib muuta vastavalt sellele,

- kuhu on paigastatud isikuviiped (joonised 42–46);
- kas väljendatakse ühekordset (joonised 42, 43, 45) või korduvat tegevust (joonised 44, 46);
- kas väljendatakse andmist ühele või kahele isikule või paljudele;
- kas tegevus on vastastikune (joonis 43).

Toodud näited ei ammenda kindlasti ANDMA-viipe võimalikke variante, on aga piisavalt ülevaatlilikud iseloomustama viibete modifitseerimisvõimaluste paljusust (vt ka Bellugi, Klima 1990).

Morfoloogilise protsessina võib käsitada ka positsiooniviibete ja nende põhiviibete seost. Lisab ju proformi liitumine põhiviipele viimasele olulist grammatilist informatsiooni (vt näited joonistel 24–33).

Nagu eespool toodud näitest selgus, eksisteerib viipekeeles ainsuse ja mitmuse kõrval ka kaksus (duaal). Eesti viipekeeles võivad mõned viiped endasse sulatada ka grammatilised arvud kolm, neli ja viis. Arvuliselt diferentseerimata mitmust väljendab kas viibete, osutuste või positsiooniviibete kordamine või PALJU-viipe esinemine koos põhiviipega.

KOLM-AASTAT NELI-KUUD PALJU

Joonised 47-49.

Eespool toodud duaalinäidete puhul (KAKS-PILTI-SEINAL-ÜKSTEISE-KÕRVAL, KAKS-ANNAVAD-ÜKSTEISELE) kopeerivad mõlema käe asendid ja liigutused samaaegselt teineteist. Tegemist on duplikatsiooniga, mida tuleb vaadelda eraldi sama viipe (või viipejuure) teistkordsest moodustamisest (reduplikatsioon) (Rissanen *s. a.*).

Ühegi elava keele leksika ei ole lõplik suurus. Ka viipevara täieneb ning areneb pidevalt. Seejuures võib olemasolev viibe omandada uusi tähendusi. Uusi lekseeme võib aga tekkida ka viibete liitumisel või ühtesulamisel (Brennan 1990). Sageli pole tuletise tähendus sealjuures tagasiviidav algkomponentide tähendustele. Eesti viipekeele viibe KÜLALINE on liitviibe, mille algkomponentidel on tuletisega vaid assotsiatiivne seos:

KÜLALINE

Joonis 50.

Viipe esimene komponent (labakäsi meelekohta juures) on ehk tagasi viidav TÄNAMA-viipele, teine MAJA/KODU-viipele. Mõlemad liitunud viiped on säilitanud oma algse vormi.

Viibete kokkusulamise korral on algviibete vorm rohkem muundunud kui liitumise korral. Eesti viibetest vt joonis 18: KOJU-SÕITMA.

Morfoloogiliste protsessidega ning eriti viipetuletusega haakub ka nähtus, mida Mary Brennan on iseloomustanud kui viipekeele võimalust luua vahetuid ruumimetafoore, mis annavad edasi ka kõige abstraktsemaid mõtteid. Lakoffi ja Johnsoni käsitle kohaselt toetub kogu meie mõtlemine paljuski ruumisuhetele ning nende loogikale. Seda peegeldavad ka kõnekeeled, ning käesolevastki tekstist leiame juba ammu stilistilise markeerituse kaotanud ruumimetafoore nagu „nähtus haakub”, „annavad edasi mõtteid”, „mõtlemine toetub” jt. Viipekeel on samuti aldis ruumimetafoore looma ja kasutama, kuid erinevalt kõnekeelest saab ta seda teha vahetult, n-ö reaalse ruumikasutuse käigus. Mary Brennan on briti viipekeele (BSL)

leksikat vaadeldud just sellest seisukohast ning leidnud sealt mitmeid semantiliselt seotud viibete gruppe, mis on avatud uute viibete moodustamisele teatud ruumilis-metafoorse ühistunnuse alusel. Ühe sellise rühmana kirjeldab ta BSL-i viipeid PÄIKE, TULI, DUŠŠ, SAATMA jt, mida ühendab sama käeasendi kindel muutumine – sõrmede avanemine kinnisest asendist (Brennan 1990). Analoogse rühma eesti viipekeeles moodustavad näiteks SELETAMA, PÄIKE, LAMP, VALGUS, KASVAMA, LILL jpt. Rühma ühisnimetajaks sobiksid märksõnad „levima”, „tulenema”, „väljuma”, ning on selge, et rühm on avatud uute, vormilt sarnaste viibete tekkeks, millel on olemas ka tähenduslik ühisosa.

Omaette rühmana käsitleb Mary Brennan viipeid, mida sobiks iseloomustama märksõna „vastasseis”. Sellistele viibetele on iseloomulik mõlema käe samaaegne (sageli vastassuunaline) liikumine. Eesti viipekeeles kinnitavad sellise grupi olemasolu viiped SÕDA/SÕDIMA, TÜLI/TÜLITSEMA, VAIDLUS/VAIDLEMA jpt. Eespool toodud viibetes sisalduv ruumikasutus on niisiis tinglik ning tagasi viidav abstraktsete vahekordade tõlgendamisele ruumiliste vahekordade kaudu, mida on peetud inimõtlemisele iseloomulikuks jooneks (Õim 1974). Kuid ruumis ei realiseeru ainult üksikviiped. Nagu juba eespool nägime, on viiperuum oluline kogu viibeldud teksti liigendamisel, viibete sidumisel üksteisega. Sellest nüüd veidi lähemalt.

3. 4 Viiperuum ja selle kasutamine

Viipekeelte kirjeldamise kesksemaid teemasid on küsimus viibete järjestamise ning viiperuumi struktureerimise – viibete liikumise, paigastamise ning viitamise – vahekorra. Õigupoolest alustasime antud teemaga juba viipeklasse ning morfoloogiat käsitledes, kuivõrd kõik kolm on omavahel tihedalt seotud.

Suulise kõne ühikud järgnevad ajas üksteisele (kuigi ka siin esineb teatud simultaansust, näiteks intonatsioonina). Suhtlemisel dešifreerib need vestluspartner. Reaalne artikulatsiooniruum ja -elundid (suuõõs, keel, häälepaelad jne) on siin vaid füüsilise vahendi rollis. Nagu eespool juba selgus, on viipekeel erakordne seetõttu, et artikulatsiooniruum, mõni selle punkt viipleja(te) ees, võib siin ise semantiseeruda.

Viipekeeled on olemuslik toetuda kolmemõõtmelise ruumi struktureerimisele, aga ka elementide temporaalsele (lineaarsetele) järjestusele. Kõnekeel tugineb oma artikulatsioonilaadilt eelkõige vaid viimasele.²² See on oluline erinevus nende eri modaalsustes toimivate keelte pinnastruktuuris. Kuigi ruum võib viipekeeles olla semantiseeritud (vt näiteid joonistel 22–28), ei pruugi ta seda olla sugugi alati. Viipelejade ees olev ruum võib olla ka neutraalne artikulatsiooniruum. Hulk autoreid peab neutraalruumiks konkreetset osa viiperuumist, mis asub vahetult viipeleja ees – rinna kõrgusel, s.o võimaliku viiperuumi üht väikest osa. On viidatud tendentsile, et mida paremini viipelejad keelt valdavad, seda vähem vajavad nad reaalselt füüsilist artikulatsiooniruumi nii kõneloomeks kui tajuks. Mõiste *neutraalruum* kasutamisel peab aga teadvustama, et ka iga selle punkt võib teatud tingimustel osutada semantiliselt markeeritaks ning seega „mitteneutraalseks”. Minge ruumipunkti „neutraalsuse” üle võib otsustada vaid iga konkreetse lausungi kontekstis, mitte isoleeritud viibet vaadeldes.

Pöördume korra tagasi inimest tähistavate viibete proformide juurde eesti viipekeeles. Joonisel 38 on näitena toodud juba leksikaliseerunud viibe KOHTUMA. See viibe moodustatakse tavaliselt nn neutraalruumis viipeleja ees – käed liiguvad teineteisele vastu ning puudutavad teineteist. Liikumissuund ei ole seejuures markeeritud, s.t viipeleja ei väida seda viibet kasutades, et kohtujad saabusid tingimata vastassuundadest. Vormiliselt täpselt sama artikulatsiooniliigutus võib aga teatud kontekstis olla vaadeldav ruumisuhete markeerimisena. Viibe võib siis väljendada näiteks seda, et kahest vastamisi asetsevast toast väljusid inimesed, kes kohtusid tubade vahel olevas koridoris. Oluline võib olla ka see, et toad paiknesid viipeleja, perspektiivist vaadatuna vasakul ja paremal. Tekib aga küsimus, kuidas väljendatakse inimeste ja ruumide paiknemist. Siin on oluline koht paigastamisel (*localization*), mis on viipekeele süntaksi keskne strateegia. Eespool toodud näidet edasi analüüsides võime teoreetiliselt kirjeldada järgmist võimalikku protsessi: kõigepealt viibeldakse TUBA ning paigastatakse viibe proformide või osutuste abil kahel pool viiperuumis, tähistades nii viibete asendit ning arvu (kaks tuba üksteise kõrval). Seejärel paigastatakse viibe

²² Igasuguse teksti loome ning mõistmine eeldab alati ka simultaanset analüüsi, kuid antud juhul on kõne all just artikulatsioonierinevused.

KORIDOR viiperuumis kahe TUBA-proformi vahele. Edasi on viipleja käsutuses võimalus paigastada kummassegi tuppa inimese proform ja seejärel esitada nende liikumistee ning kohtumine koridoris. Viimane osa kirjeldatavast võib vormiliselt olla adekvaatne KOHTUMA-viipega, kuid liikumissuund on markeeritud. Suhtluspartner, kellele sündmust kirjeldatakse, ehitab mõttes endale analoogse mudeli pöördpildi.

On viipeid, mille artikulatsioonitüüp võimaldab neid paigastada viiperuumis vahetult, s.o ilma proformi või osutuseta. Enamasti on need ühekäeviiped (KÜÜNAL, KLAAS), kuid on ka kahekäeviipeid (MAJA, KORIDOR). Sageli on vahetu paigastamine siiski raskendatud või võimatu, sest viibe artikuleeritakse kokkupuutes mõne kehaosaga (EMA, NAIN). Sel juhul kasutatakse paigastamiseks proformi või osutamist. Kord paigastatud viibet ei pruugi sama teema arendamisel korrata, piisab tekstisisesest viitamisest, s.o viitavast osutamisest või pilgust kokkuleppelisse ruumiossa või suunda (*anaphoric reference*). Oluline on seejuures järjepidevuspõhimõtte järgimine: kui konventsioon mingi ruumipunkti osas vahepeal katkeb (näiteks sama ruumipunkti või suunda kasutatakse mõne teise, jutu vahele kiilutud teema juures), siis vana teema juurde tagasipöördumisel on vaja konventsioon taastada – anda uuesti antud ruumipunktile endine tähendus, paigastades sinna endine viibe. Agrammatiliseks loetakse teise viipe paigastamist samasse ruumipunkti, kui punkt on juba „hõivatud” ühe viipe poolt. Selline „eksimus” on teatud perioodil omane viipekeelt omandavatele väikelastele (Bellugi, Lillo-Martin jt 1990).

Rootsi lingvistid Inger Ahlgren ja Brita Bergman on uurinud jutustavatele tekstidele (narratiividele) iseloomulikke paigastamis- ning viitamisstrateegiaid rootsi viipekeeles. Jutustaja arendab teksti ühe „tegelase” perspektiivist ning vajadusel vahetab perspektiivi – asetub teise „tegelase” rolli, kes enamasti muutub teksti agendiks. Seejuures kaob ära vajadus ning võimalus viidata viiperuumis sellele „tegelasele”, kelle „rollis” viipleja parajasti ise on. Viiperuumi organiseerimise aluseks on jutustavas tekstis niisiis ühe „tegelase” (agendi) perspektiiv, mis võib asendada teise omaga. Antud nähtust on nimetatud ka rollivahetuseks (*role shifting*). Pole vist tähtsusetu rõhutada, et tegemist on keelelise, mitte pantomiimilise nähtusega.

Kuivõrd jutustuse tegevusliini arendatakse rolli vahetava viipleja poolt, seletab see uurijate arvates, miks nn suunaverbid (*directionally modifiable verbs*) artikuleeritakse

enamasti viiplejast lähtuvalt või tema suunas, mitte kahe ruumis paigastatud argumendi liinil. Joonisel 42 esitatud lausung ANNAB-MULLE on tüüpiline suunaverb. Sõltuvalt kontekstist võib see tähendada ka näiteks, ANNAB-X-LE, kui viipleja on asetunud X-i rolli. Nimetatud autorid on tähelepanu juhtinud ka sellele, et viiperuum jaguneb jutustavas tekstis tinglikult kaheks pooleks, millest üks on nn süžeeiin (*story line*) ja teine kirjeldavate kommentaaride jaoks. Parem pool viiperuumist kannab rohkem süžeeiini. Kui viiplejal on vaja lisada kommentaare, siis ta katkestab jutustava liini ning loob suhtluspartneriga pilgukontakti. Kommentaari lõppu tähistab mitteviitav osutus vasakule, mis ilmselt rõhutab seda, et eelnev kommentaar ei kuulunud süžeeiini. Viiplejate käsutuses on muidugi kogu viiperuum enda ees, nn ruumikontrast on tinglik ning suunatud vaid kommentaari ja jutustava teksti eristamisele (Ahlgren, Bergman 1990).

Paigastamist ja viitamist käsitledes võib jääda mulje, et tegemist on pelgalt tegelikkusest otse üle võetud ruumisuhete vähendatud vahendamisega. Nii see siiski ei ole, kuigi välistatud pole loomulikult ka ruumisuhete vahetu jälgendamine, nagu me eespool ikoonilisust käsitledes juba nägime. Ameerika Ühendriikide neuroloogid-lingvistid Howard Poizner, Edward S. Klima ja Ursula Bellugi on oma töödes formuleerinud põhimõttelise tähtsusega seisukohti inimkeele olemuse ja selle neuroloogilise substraadi osas. Üks neist ongi selge vahetegemine süntaktilise ning mittesüntaktilise ruumikasutuse vahel viipekeeles, mida ka viiplejate ajutegevus peegeldab. Enne kui seda lähemalt vaadelda, on aga ilmselt vaja tutvustada mõne sõnaga teed, mille abil autorid oma uurimistulemusteni on jõudnud.

Teatavasti on (paremakäeliste) inimeste vasak ajupoolkera seotud kõne tajumise ning produtseerimisega, parema poolkera funktsioonide hulka kuulub aga ruumisuhetes orienteerumine. Sellise järelduseni jõuti juba XIX sajandil (Broca, Jackson). Tekib aga küsimus, milline on ruumilisusele toetuva keele neuroloogiline taust. Seda küsimust on valgustanud eespool nimetatud Ameerika uurijad, toetudes erineva ajupoolkera kahjustusega kurtide viipekeele ja visuaal-ruumiliste võimete võrdlemisele – viipeafaasiale ja -apraksiale²³ (Poizner, Klima, Bellugi 1990). Uuringud näitasid, et

²³ Ajukahjustused olid katseisikutel tekkinud hilisemas eas, pärast täieliku ASL-kompetentsi väljakujunemist.

kuulmise ja suulise kõne olemasolu ei ole vältimatuks eelduseks ajupoolkerade funktsioonide eristumisele. Vasak ajupoolkera on otsustava tähtsusega ka viipekeele jaoks. Katsed osutasid, et vasaku ajupoolkera kahjustusega kurtide viipekeele produktsioon ja tajus oli oluliselt kahjustunud, kuid nende mittekeeleline ruumitaju ning – manipulatsioonid kätega olid adekvaatsed. Seevastu parema ajupoolkera kahjustusega viipelejatel esines täpselt vastupidine tendents. Järelikult fakt, et grammatilisi suhteid antakse viipekeeles edasi viiperuumi **vahetu** kasutamise abil, ei muuda ajupoolkerade funktsionaalset jaotust.

Viipekeele ruumikasutuse seisukohalt on aga väga huvitav järgmine järeldus. Nimelt selgus, et viipekeeles eksisteerib kaks neuroloogilises mõttes kvalitatiivselt erinevat ruumikasutuse tasandit, mida autorid nimetavad *süntaktiliseks* ning *topograafiliseks* (jälgendavaks). Esimesel juhul on ruumikasutus tinglik ning paigastamist ja viitamist kasutatakse lausungi süntaktiliseks korrastamiseks. Teisel juhul kannab viipeleja tegelikkuse ruumisuhted vähendatult viiperuumi.

Vastavalt kas süntaktilist või jälgendavat ruumikasutust nõudvate katsete teostamisel saadi põnevaid tulemusi. Vasakpoolse ajupoolkera kahjustusega viipelejad olid edukad jälgendavas keelekasutuses (katse nõudis oma korteri kirjeldamist). Seevastu viipekeele ruumisüntaktiline aspekt (tinglik paigastamine, viitamine paigastatud tekstireferentidele, suunaviibete kasutamine) oli neil tugevasti kahjustatud. Parempoolse kahjustusega katseisikud ei suutnud selgitada mööbli paiknemist oma korteris, kuid nende keele süntaktiline külg oli peaaegu laitmatu. Nad kasutasid seejuures kogu viiperuumi, ka selle vasakut poolt. Seejuures on tähelepanuväärne, et jälgendavat laadi ülesannete juures nad viiperuumi vasakut poolt ei kasutanud. Järelikult: kuigi viipekeele pinnastruktuur tuleb esile visuaalruumilises modaalsuses, et tähenda see, et ta neuroloogilisel tasandil kõnekeeltest põhimõtteliselt erinevalt toimiks. Kuid erinevalt kõnekeeltest avaldub siin keeleliste ja ruumilis-visuaalsete seoste läbipõimitus sama süsteemi sees (Poizner, Klima, Bellugi 1990).

Viiped ei organiseeru siiski mitte üksnes viiperuumi struktureerimise kaudu (vt paigastamine, viitamine, rollivahetus). Vastavas teaduskirjanduses on käsitletud ka viibete ajalist järgnevust ning mõlema strateegia vahekorda viipekeeliti.

On esinenud seisukohti, et viipejärg allub *topic-comment* põhimõttele, s.t põhitendents on esitada enne „kõneaine” – see, mida viipeleja tõlgendab baasinfona ning millele toetub „uus” info. „Vana” info esitamisel on oluline koht ka mittekäelistel vahenditel. Näiteks taani viipekeeles markeerib kõneainet (*topic*) tavalisest erinev peaasend (Engberg-Pedersen 1990). Kuid selline info liigendatusele tuginev käsitlus ei ütle iseenesest midagi viipejärje kohta, kuivõrd topikaliseeritud võib olla nii lausungi agent kui ka objekt:

I MEES PINTSLIGA-VÄRVIMA MAJA

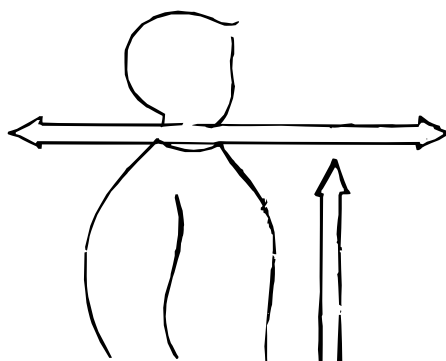
II MAJA 2 MEES PINTSLIGA-VÄRVIMA 2

Esimesel juhul topikaliseeritakse agent ning lausungi ülesehitus sarnaneb oluliselt tavapärase *subjekt-predikaat-objekt* sõnajärgiga paljudes kõnekeeletes. Teisel juhul topikaliseeritakse objekt, lausungi ülesehitus aga allutatakse paigastamisstrateegiale. Kirjanduse andmetel on nende põhistrateegiate osakaal viipekeeliti erinev. Näiteks Šveitsi prantsuse ja itaalia viipekeeles võrdlev uurimine on näidanud, et kuigi mõlemas keeles esines nii üht kui teist, olid selged eelistused keeliti olemas. Prantsuse viipelejad eelistasid analoogsete situatsioonide kirjeldamisel teist strateegiat (ruumilis-visuaalse konteksti loomist), itaalia viipelejad seevastu esimest, ruumi neutraalsemalt kasutatavat strateegiat (Boyes Braem, Fournier jt 1990). On raske praegu kindlalt öelda, kumba kahest võimalusest eelistab eesti viipekeel, kuid kasutamist leiavad ilmselt mõlemad. Keelejuhtidelt saadud andmed lubavad oletada, et visuaal-ruumiline kontekst tuleb käiku eelkõige siis, kui ei rõhutata mitte ainult tegevust, vaid kui midagi väidetakse ka ruumisuhete seisukohalt. Seega eespool toodud näidetest teine leiaks kasutamist juhul, kui viipe MAJA paigutusel (näiteks värvija, rollis viipeleja perspektiivist vaadatuna) on tähtsust. Esimene variant tuleks kasutusele siis, kui ei rõhutata infot ruumisuhete osas, vaid kirjeldatakse ainult tegevust kui sellist. Kuid olgu veelkord öeldud, et tegemist on hüpoteesiga, mille paikapidavust peavad kinnitama edaspidised uuringud. On üldse küsitav, kuivõrd kaht eespool kirjeldatud strateegiat saab järjekindlalt lahus vaadelda. Tegelikus keelekasutuses tunduvad nad olevat tihedalt põimunud.

3.5 Aja väljendamisest viipekeeles

Aega ei peeta viipekeeles grammatiseerunud kategooriaks. Vaid ameerika viipekeeles puhul on väidetud, et osa verbiviipeid võib hõlmata täiendavaid liigutuskomponente, mida võib markeerimata oleviku suhtes käsitada tuleviku ja mineviku grammatilise tunnuseks (Lynn-Jacobowitz, Stokoe 1988). Kuid ka nimetatud autorid ei eita, et põhiliselt toimub ajasuhete väljendamine viipekeeles leksikaalsete vahenditega – s.o nn ajaviibete abil. Teatud ajaviibe määratleb järgneva tekstilõigu aja kuni järgmise viipeni, mis omakorda annab märku aja muutumisest. Briti viipekeeles on täheldatud ka aja tinglikku paigastamist. See on menetlus, kus teatud ruumipunkt markeerib kindlat lingvistilist aega, ning viiplejal on kasutada võimalus viidata vajadusel uuesti samale ruumipunktile, kui ta tahab sama aja juurde tagasi pöörduda (Schermer, Koolhof 1990).

Mitme viipekeeles puhul on täheldatud, et ajaviiped moodustatakse tinglikel „ajaliinidel”, mis on suunatud viiplejast ette- ja tahapoole, aga ka üles ja alla:

Joonis 51.

Siingi kasutab keel ära vahetute ruumimetafooride loomise võimaluse, väljendades ajasuheteid ruumisuhete kaudu. Otse viipleja ees olevas ruumis moodustuvad olevikku väljendavad viiped. Ettepoole suunduvad ajaviiped väljendavad üldjuhul tuleviku, tahapoole suunatud viiped aga minevikku. Eesti viibetest võib nimetada

TÄNA/PRAEGU, AMMU, VAREM, HILJEM jt. Vertikaalne liin väljendab ajasuhteid kaudsemalt. Sellel moodustuvad mitmed kasvamis- ja arenemis- väljendavad viiped.

Euroopalikus „progressi” ja edasipürgimist väärtustavas kultuurikontekstis, kuhu meiegi kuulume, on selline ruumikasutus igati ootuspärane ning pole omane mitte ainult eesti viipekeelele, vaid kaudsemalt ka eesti keelele. Kasutame ju pidevalt selliseid vahetu metafoorsuse minetanud väljendeid nagu „selja taga on aastatepikkune töö” või „eesoleval nädalal tuleb olla ettevaatlik”. Jacobowitzi ja Stokoe andmetel on aga mõnedes mitte-euroopa viipekeeltes (sh jaapani) ajaliini väärtused vastupidised – suund ette markeerib minevikku ning taha – tulevikku. Ilmselt on siin oluline osa sellel, kuidas üks või teine kultuur käsitleb aega ning väärtustab minevikku tuleviku taustana.

3. 6 Viipekeele mittekäelised elemendid

Kes on vähegi näinud kurte viiplemas, on märganud, et seejuures kasutavad nad väga intensiivselt oma nägu. Ilme ning suuasend muutuvad pidevalt. Pole harvad juhud, kus kurtidele on soovitatud viibelda vähem väljendusrikkalt, „esteetilisemalt”, ka kinnise suuga. Keelesüsteemi terviklikkuse seisukohalt võrdub see soovituselga vältida eesti keeles kaashäälikuühendeid, sest nad ei kõla sama kaunilt kui vokaalid. Nimelt on nn mittekäelised signaalid (erinevad suupildid, kulmude liikumine, pilgu suund, silmade ja pea liikumine jt) viipekeele struktuuri vältimatud koostisosad, mis erinevad kvalitatiivselt näo kasutamisest emotsioonide väljendamisest. Eriti reljeefselt on seda tõestanud erineva ajupoolkera kahjustusega kurtide miimika ning keeleliste mittekäeliste signaalide võrdlemine. Nii keeleliste kui mittekeeleliste signaalide tekitamisel on hõivatud samad näolihased. Ometi näitasid Ameerika neuroloogide uurimused, et parema ajupoolkera kahjustusega katseisikute mittekäelised keelesignaalid polnud oluliselt kahjustatud, samal ajal oli aga takistatud emotsioonide väljendamine. Vasaku ajupoolkera kahjustusega isikute katsetulemused olid siingi vastupidised – normaalselt väljendatud emotsioonid, keeleliste näosignaalide kahjustumine (Bellugi, Klima 1990).

Kurtide suhtlemist jälgides võib näha, et teatud osal näosignaalidest on ühisjooni kõnekeele intonatsioonimallidega. Nii väljendab nägu küsimust, käsku, keeldu, väidet:

? -----?

MAJA

OSUTUS 2

OMA

Joonis 52

Kulmude (ka õlgade) kergitamine kogu küsimuse pikkuses markeerib lause küsilauseks. Joonisel 52 tähistab seda küsimärkide vahel paiknev punktiirjoon. Oluline koht mittekäeliste elementide hulgas on suu erinevatel asenditel. Sageli on teatud suupilt kinnistunud konkreetse viipe külge. Viipeid, mis esinevad alati koos neile omase suupildiga, on nimetatud *mitmekanalilisteks (multichannel sign)* (Pimiä s. a.). Sellised viiped on sageli idiomatilised ning vajavad tõlkimisel laiemat interpretatsiooni. Paljude mitmekanaliliste viibete suupilte ei saa tagasi viia kõnekeelse tõlkevaste häälduspildile. Mitmekanalilise viipe suupilt võib olla aga motiveeritud ka tema kõnekeelse vaste või kõnekeelse vastega tähenduslikult seotud sõna suupildist. Eesti viibete puhul näib sellise elemendina sageli esinevat mõni kõnekeelse vaste vokaalipilt. Nii kaasneb näiteks viipele KÜSIMA/KÜSIMUS *ü*-hääliku artikulatsiooni meenutav suupilt. Kurdid väikelapsed omandavad sellised viiped koos suupildiga enne, kui neil tekib arusaam võimaliku tõlkevaste olemasolust. Sama on täheldatud kurtide immigrantide puhul, kes omandavad uue asukohamaa viipekeelt (Vogt-Svendsen 1990).

Kõnekeelest motiveeritud suupilti võib vaadelda siirdena keelest keelde. On oluline rõhutada, et viipekeele seisukohalt on ka kõnekeele siire visuaalne signaal, mida keel kasutab viipe vormi kujundamisel.

Sotsiolingvistilistel faktoritel paistab olevat mõju peale viipekeele leksika veel ka viipejärjele. Elamine vähemusrühmana kuuljate enamuse hulgas on toonud keelekasutusse hierarhia (diglossia). See tähendab, et teatud osa kurtidest väärtustab ametlikumas ja avalikus situatsioonis ning kuuljate juuresolekul rohkem kõnekeelele toetuvat viipejärge. Omavahelises suhtlemises enamasti sellest loobutakse ning keelekasutus on vabam ja loomulikum.

Loomuliku viipekeele väärtustamine tema teadvustamise, tunnustamise, uurimise ning haridusse rakendamisega toob kindlasti kaasa muudatusi ka viipekeelekasutuse väärtusskaaladesse ning kogu kurtide kogukonna staatusesse. Nagu kõigis loomulikes keeltes, jäävad ka siin hierarhiliselt väärtustatuks erinevad stiiliregistrid (tarbe- ja pidulik stiil jne). See aga ei tähenda, et kõnekeel toimiks siis mõnes registris otsese etalonina. Sellisele tendentsile näivad osutavat Põhjamaade kogemused, kus loomulike viipekeelte staatus on kurtide kogukondades kõrge ning kurdid ühiskonnas respektieritud oma keelelise ning kultuurilise identiteedi kaudu.

Tolerantsi ning eelarvamustevaba suhtumist viipekeelde ning kurtidesse vajame ka Eestis. Iga keel on väärtus, mille kvaliteet ei olene tema kõnelejate hulgast. Keele staatus ühiskonnas on oluliselt seotud tema kasutajatega (antud juhul kurtidega), nende hariduskorralduse ning kultuuriga. Selle tundmaõppimine avab uue vaatenurga kogu kurtide kogukonna enesemääratlusele. Need, keda rahvasuu on ristunud tummadeks, osutuvad täisväärtusliku keele kandjateks. Lingvistile võib aga kõne- ja viipekeele kõrvutamise anda perspektiivi, mida kummagi eraldi vaatlemine ei võimalda.

4. Mõnedest motiveeritud viipetüüpidest eesti viipekeeles

Viibete arbitraarsuse (meelevaldsuse) ning motiveerituse teema on viipekeeles leksika kirjeldamisel üks kesksemaid. Loomulikult ei tähenda see, et vastused esitatud küsimustele oleksid lihtsad ja ühtsed. Enamus uurijatest on seda meelt, et ikoonilisusel on nii leksikas kui ka kogu viipekeeles struktuuris keskne koht (Klima ja Bellugi 1979, Brennan 1990).

Oma käsitluses kasutan referendi – viipe vormi seose tähistamiseks nii terminit *ikoonilisus* kui ka *motiveeritus*. Kui esimene rõhutab sarnasustaju osa referendi-vormi vahel, siis teine viitab eelkõige seotusele, mille tuvastamine võib toimuda läbi mitme etapi.

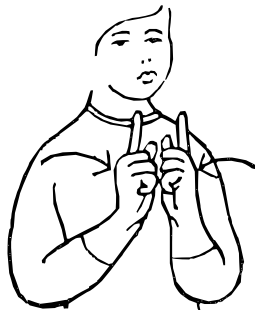
Töö teises pooles püüan leida seletust mõnede kaudselt motiveeritud viibete (viiperühmade) tekkemehhanismile eesti viipekeeles – täpsemalt öeldes käsitletakse viipeid, mille vormi kujunemisele on mõju avaldanud eesti keel.²⁴ Enne seda aga lühidalt motiveeritusest/ikoonilisusest viipekeeles üldisemalt.

Kolmemõõtmeline maailm ning aeg neljanda mõõtmena peegelduvad kõigi loomulike keelte struktuuris. Viipekeeled loomult visuaalsusele ning ruumilisusele toetuvate keeltena kasutavad modaalsuse pakutud võimalusi edukalt oma struktuuri ülesehitamisel. Motiveeritust võib viipekeeles vaadelda kahel tasandil. Neist esimene on ruumiseoste ning referendiobjektide vahetu või kaudse (vahendatud) jäljendamise tasand (viiperuum kui tegelikkuse vähendatud mudel; otseselt ning kaudselt referendist motiveeritud viiped) ja teine on viiperuumi metafoorse kasutamise tasand. Järgnevalt mõlemast lähemalt.

I. Viiperuum *võib* olla makromaailma mikromudeliks ning jäljendada tegelikke ruumisuhteid ning liikumist ruumis. Nii on see näiteks järgmises konstruktsioonis, mis on tõlgendatav protsessipredikaadi üleminekuna lokaalpredikaadiks.²⁵

²⁴ Eesti keelest motiveeritud suupilt käsitlemist ei leia.

²⁵ Viipeid tähistavad antud töös eestikeelsed suurtähtedega kirjutatud sõnad. Sidekriipsuga seotud sõnadele vastab üks viibe.

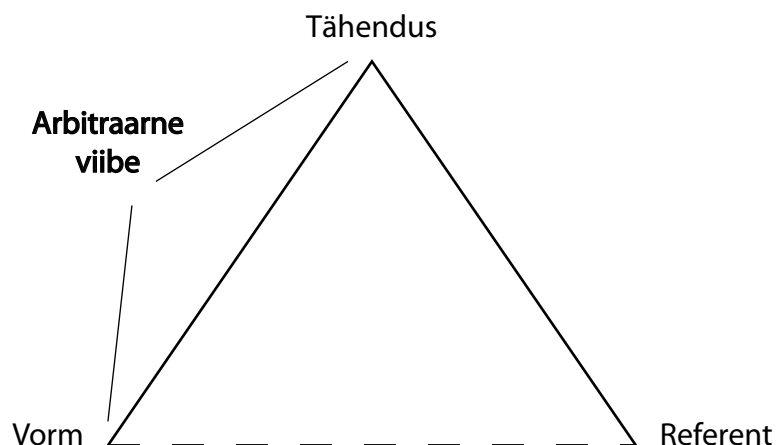
Kaks-inimest-kohtuvad

Viibe võib olla sooritatud **neutraalruumis**²⁶ viipleja ees. Mõiste *neutraalruum* ise on aga suhteline. Nii käte liikumissuund kui ruumipunkt, kus nad kokku puutuvad, võivad olla tähenduslikult markeeritud. Näiteks võis viipele eelnev tekst anda raami, mis kaotab ruumi neutraalsuse. Näiteks kontekstis *kaks inimest kohtuvad keset tuba*. Viiperuumi neutraalsus on seega kontekstist sõltuv nähtus.

Motiveeritus avaldub sageli ka selles, et viibe sarnaneb millegagi või on mingi tuvastatava vormiseose kaudu seotud sellega, mida ta tähistab (referendiga). B. Bergmani kasutatud *semiootilised kolmnurgad* (vt joon 19–21) annavad kõige paremini edasi motiveeritud seoste olemust viipekeeles (Bergman 1982).

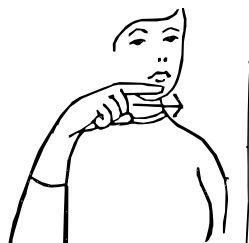
Vaieldamatult on viipeid, mille puhul ka kõige põhjalikum etümoloogiline analüüs ei suuda tuvastada motiveeritud seost viipe vormi ja referendi vahel.

Need on meelevaldsed (arbitraarsed) viiped:

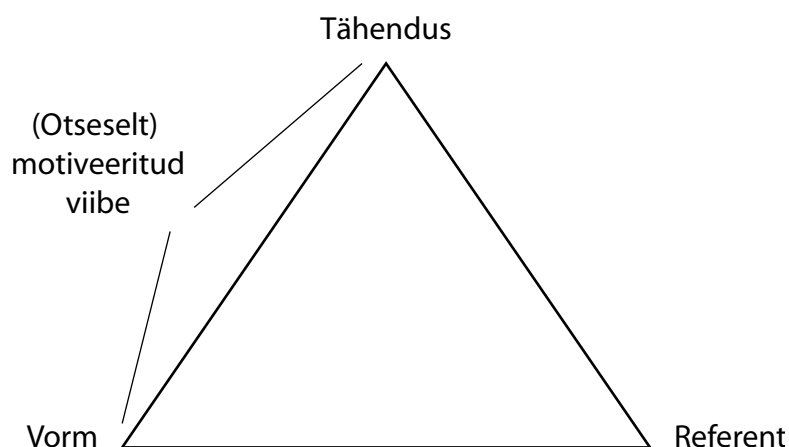

²⁶ Neutraalruum kui see osa viiperuumist, kus viiplemine tavaliselt toimub.

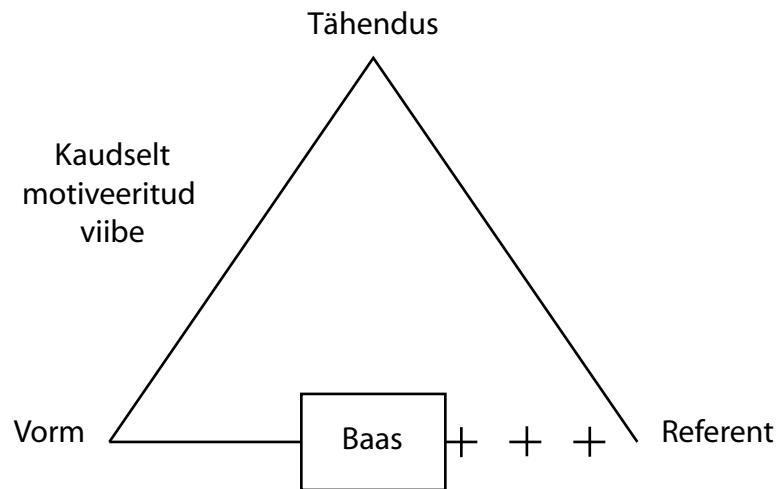
Punktiirjoon sümboliseerib motiveeritud seose puudumist viipe vormi ning tema poolt tähistatava vahel. Nii on eesti viipekeeles arbitraarseks viipeks viibe ISA:

Teisalt on viipeid, mille vorm tervikuna meenutab seda, mida ta tähistab. Need on otseselt motiveeritud viiped:

Pidevjoon viitab referendi ja viipe vormi sarnasusele (seotusele). Viipekeelt mittetundev inimene võib mõnel juhul sellist viibete vormi vaadeldes ära arvata nende tähenduse, s.o need viiped võivad olla transparentid (Klima ja Bellugi 1979). Otseselt motiveeritud viiped võivad Bergmani järgi jäljendada referendi vormi (PALL), liikumist ja liigutust (JALUTAMA, KÄÄRIDEGA-LÕIKAMA) või suhet (eesti viipekeeles näiteks leksikaliseerunud viibe KÕRVAL). Motiveeritus võib olla ka osutav (deiktiline). Sellised on näiteks MINA, NINA, PEA jt. Kuid viipe vorm võib olla referendist motiveeritud ka kaudselt. Sel juhul seob viipe vormi referendiga *baaselement*, mis on otseselt välja kasvanud referendist. Viipe vorm omakorda on motiveeritud baasist, kuid baasi kaudu kaudselt ka referendist:

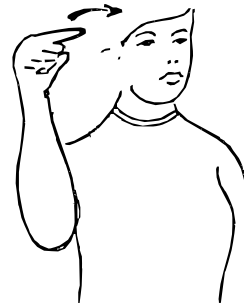

Sageli on baasiks mõni referentobjekti osa (põhimõttel osa terviku asemel), mida viibe jäljendab või millele osutatakse. Nii näiteks viipe PÕDER puhul on baasiks sarved, mida viibe jäljendab. Viipe PUNANE puhul osutatakse põsele. See on kaudselt motiveeritud osutav viibe.

Viibete ikoonilisust käsitledes ei tohi unustada, et sarnasuse või seotuse tuvastamine sõltub sellest, kes seda seost tuvastab (s.o konkreetse isiku vanusest, kultuurilisest ning lingvistilisest taustast, vaimsetest võimetest) (Boyes-Braem 1986). KOSE viibe ei pruugi alla ikooniline kõrbeelanikule. Teiselt poolt on suur vahe selles, kas vaadeldakse üksikviibet või vaba suhtlemist. Viipekeelt mittevaldava inimese terviklik-piltlik lähenemine viipekeelele (viibetele) on kvalitatiivselt hoopis midagi muud, kui viiplemise rütmilisele liigendatusele orienteeruva loomuliku viipleja oma.

II. Viiperuumi tingliku, metafoorse kasutamise tasand. Inimmõtlemisele on omane abstraktsete vahekordade tõlgendamine ruumiliste vahekordade kaudu (Õim 1974). See peegeldub ka loomulike keelte struktuuris, s.o võimaluses anda ruumisuhetele metafooriline tõlgendus. Viipekeeled kasutavad edukalt sama strateegiat, kuid oma ruumilis-visuaalse olemuse tõttu saavad nad seda teha vahetu ruumikasutuse käigus (Brennan 1990). R. Wilburi andmetel on Shepard-Kegl oma publitseerimata doktoritöös esitanud järgmise huvitava hüpoteesi: „Igasugust muudatust võib vaadelda kui üleminekut ühest seisundist teise ning minek on ühe koha vahetamine teisega. Seetõttu võib seisundeid käsitleda nagu kohti, ning muudatusi nagu liikumist ühest

kohast teise” (Wilbur 1990). Eesti või soome keele käänete lähem vaatlemine mõnede abstraktsete verbide kontekstis annaks huvitavat materjali selle hüpoteesi kinnituseks. Piirdume siinkohal näitega eesti keelest, soome keelest ning eesti viipekeelest.

Mulle tuleb meelde. Mulle tulee mieleen. MEELDE-TULEMA

Tõepoolest, kõik kolm keelt toetuvad võrdselt ruumimetafooridele (liikumine ühest kohast teise) ning välises vormis on vahe vaid selles, et viipekeel kasutab ruumi vahetult. Huvitav on sealjuures, et viipe MEELDE-TULEMA tähenduse äraarvamine vaid vormi põhjal ei ole ilmselt eriti raske ka viipekeelt mittetundvale inimesele. Viibe toimib *transparentina* (läbipaistvana) või on vähemasti poolläbipaistev. Ometigi ei suuda me kohe öelda, mille põhjal tähenduse ära tunneme. Asi muutub selgemaks, kui mõistame, et viipe vorm vastab meie *ruumilisele kujutlusele* liikumisest ühest ruumipunktist teise, meelde tulemisest. Selline ruumiline kujutus funktsioneeribki ilmselt taoliste abstraktsete viibete puhul baasina viipe vormi ning referendi vahel. Tegemist on mentaalse (vaimse) baasiga (kui võrrelda konkreetse baasiga nagu eespooltoodud näites PÕDER).

See eristabki ruumi tingliku, metafoorse kasutamise tasandit ruumiseoste ning referentobjektide vahetu või kaudse jäljendamise tasandist.

4. 1 Eesti keele mõjust viibete vormi kujunemisele

Eesti viipekeele viipeid vaadeldes olen täheldanud, et mitmel juhul võib viibete baas pärineda ka eesti keelest. Nähtus on täiesti ootuspärane, kui arvestada kahe keele

tihedaid kontakte ning ühist kultuuritausta. Minu tähelepanekute järgi võib eristada vähemalt kolme viipetüüpi, mille vormi kujunemisel on otseselt kaasa mänginud eesti keel.

I alarühm. **Viipe vorm sisaldab käekuju, mis sõrmendina on tagasi viidav viipe eestikeelse vaste algustähele.** Selliseid viipeid pole eesti viipekeeles palju, kuid mõned näited leiduvad: HOTELL, KLUBI, NELJAPÄEV, REEDE.

Teatavasti on sõrmendviibete hulk suur Ameerika viipekeeles. (ASL). Ilmselt sõltub sõrmendviibete arv keeles ka keele staatusest ühiskonnas ning sellest, kas tegemist on õpetuskeelega.

B. Bergman on sõrmendviipeid nimetanud arbitraarseteks baasiga viibeteks (Bergman 1979). Kui me arbitraarsust defineerime viipe vormi ja referendi motiveeritud seose puudumisena, siis tundub antud termin vastuoluline. Arvestades seda, kellele viibe on arbitraarne, muutub arbitraarsuse-motiveerituse piirjoon liiga hägusaks. Sel juhul on tõepoolest õigem rõhutada konventsionaalsuse (kokkuleppelisuse) rolli viipe kui keelesümboli jaoks (Rissanen 1985).

II alarühm. **Viipe vorm on motiveeritud eesti keele artikulatsiooniõpetuses kasutatavast meetodilisest võttest.** Nimetatud viibete eestikeelne vaste sisaldab häälikut, mille seadmisel (treenimisel) seda meetodilist võtet kasutatakse. Viiped võiks vormiliselt rühmitada vastavalt häälikule, mida nende eestikeelne vaste sisaldab:

H-viibe: MAHL, HING, KOHT jt. Meetodiliseks võtteks on H hääldamisel tekkiva õhuvoolu kontrollimine labakäe suu ette asetamisega. Viipe osana on labakäsi nihkunud suu eest ära, et jätta vabaks viipeid eristav vokaalipilt.

L-viibe: JUULI. Meetodiline võte kontrollib põskede vibratsiooni **L** hääldamisel.

M-viibe: MAI

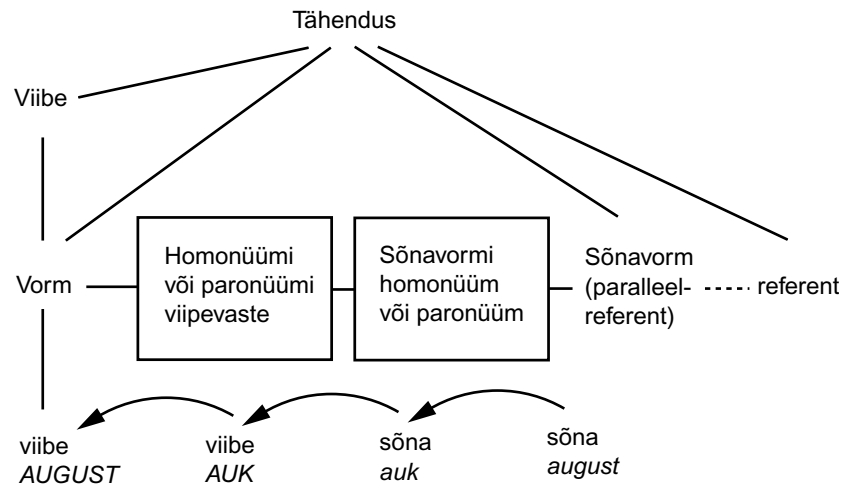
N-viibe: JUUNI, JAANUAR, NOVEMBER. Meetodiline võte kontrollib nasaalsust.

V-viibe: VÕLG. Meetodiline võte kontrollib õhuvoolu **V** hääldamisel.

Nagu näidetest ilmneb, puudub nimetatud viibetel visuaalselt kergesti jäljendatav referent. Viipe tuletamisel on keel leidnud visuaalse elemendi eestikeelse sõna artikulatsiooniõpetusest. Produktiivseimaks alarühmaks on **H**-viiped.

III alarühm hõlmab viipeid, mille vormi kujunemise baas on kõige huvitavam ning keerulisem. Siia kuuluvad viiped, mille **baasiks on eestikeelse sõna homonüümi** (kaks

erineva tähendusega sõna kõlavad ühtmoodi) või *paronüümi* (kaks sõna on häälikuliselt ja tähenduslikult lähedased) *viipevaste*.²⁷ Püüan selliste viibete kujunemist illustreerida järgmise skeemi abil:

Nagu skeemist nähtub, on nii viipel AUGUST kui ka sõnal *august* ühine referent. Tegemist on kahe külgneva semiootilise kolmnurgaga. On võimalik, et viipe kujunemise algetapil võis õpetuses kirja pildi kaudu esitatud sõnavorm visuaalse signaalina olla ise mõne aja jooksul viipe referendiks, tähistatavaks. Olen ise õpetajana töötades kogunud, kuidas kurdid õpilased püüavad leida tähendust võõrastele eestikeelsetele sõnadele, mis tekstides ette tulevad. Üsna tavaline strateegia on seejuures toetumine antud sõnale häälikuliselt (ning vahel ka tähenduslikult) lähedasele sõnale ning selle viipevastele. Viimane võib aja jooksul konventsionaliseeruda ning olla uue viipe kujunemise aluseks. Uus viibe tuleb kasutusele samas tähenduses nagu sõna, mille tähendus oli alguses tundmatu. See tähendab, et sõna ning uue viipe tähendused nihkuvad kohakuti – mõlemad hakkavad tähistama sama referenti.

Toon siinkohal ära rea viipeid, mille kujunemisel on ilmselt toiminud eespoolkirjeldatud mudel.

²⁷ Mõisteid *homonüüm* ja *paronüüm* kasutan tavalisest vabamalt, s.o ka selliste sõnapaaride puhul, mille häälikkoosseisude kokkulangevus ei ole väga suur. Nt *sepp* – *september*. Olen täheldanud, et kurdid õpilased püüavad selliseid sõnu sageli ka tähenduslikult seostada.

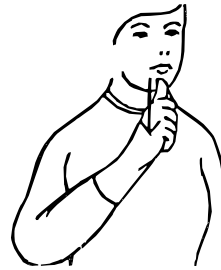
Viipe vorm	Homonüümi või paronüümi viipevaste	Sõnavormi homonüüm või paronüüm	Sõnavorm (paralleel referent)
<i>KUTSEKOO</i>	<i>KUTSUMA</i>	<i>kutsuma</i>	<i>kutsekool</i>
<i>ILM</i>	<i>SILM</i> (osutus)	<i>sil</i>	<i>ilm</i>
<i>JÕULUD</i>	<i>JÕUD</i>	<i>jõud</i>	<i>jõulud</i>
<i>KOHUPIIM</i>	<i>KÕHT</i> (osutus) + <i>PIIM</i>	<i>kõhupiim</i>	<i>kohupiim</i>
<i>SEPTEMBER</i>	<i>SEPP</i>	<i>sepp</i>	<i>september</i>
<i>AUGUST</i>	<i>AUK</i>	<i>auk</i>	<i>august</i>
<i>KUULUS</i>	<i>KUULMA</i>	<i>kuulma</i>	<i>kuulus</i>
<i>KUULETUMA</i>	<i>KUULMA</i>	<i>kuulma</i>	<i>kuuletuma</i>

Viimase kahe viipe puhul on oluline roll ka ruumi metafoorilisel tõlgendamisel. KUULUS-viipe puhul liigub labakäsi kõrva juurest üles, KUULETUMA-viipe puhul alla. Viiped JÕULUD ja KOHUPIIM ei ole sellises vormis eesti viipekeeles üldkasutatavad, neil on ka sünonüümid. Teised viiped on üldkasutatavad.

Kui võrrelda algseid sõnavorme nende homo- ja paronüümidega, näeme, et viimaste konkreetsusaste on suurem. Võiks öelda, et tegemist on **kahebaasiliste viibetega**. Mitme võimaliku strateegia hulgas, mis toimivad viibete kujunemisel (toetumine referentobjektide vormile, ruumi metafooriline tõlgendamine, olemasolevate viibete liitumine) on toetumine eestikeelse sõna homonüümile või paronüümile täiesti aktsepteeritav nähtus eesti viipekeeles. Paljudele viipekeelest kaugel seisvatele inimestele omane kujutelm, et viiped on sõnade visualiseeritud vasted, leiab siin mõnede viibete puhul paradoksaalsel kombel näiliselt kinnitust. Toon lõpetuseks veel ühe näite (rahvusvahelistest) keelekontaktidest, kus sama strateegia on edukalt toimunud:

Rootsi viipe-keele viibe*	homonüümi viipevaste	homonüüm	Rootsikeelne sõna
<i>EESTI (MAA)</i>	<i>JÄÄ (MAA)</i>	<i>Island</i>	<i>Estland</i>

Kui me suhtuksime kriitiliselt sellisesse viipetuletusse, peaksime leidma uue viipe ka Eesti tähistamiseks.

EESTI

5. Kuulja märkmeid kurtidest, viipekeeltest ja nende iseolemise

Mõisted „keel” ja „kõne” seostuvad meie teadvuses vahetult võimega kuulda ja rääkida ning oskusega räägitut kirja panna ja lugeda. Nimetame keeleks ka elundit, mille abil kõneleme, ning pahatihti tummadeks neid, kes mingil põhjusel suulise kõne abil suhelda ei saa. Nii on meil raske ette kujutada ning tõeliseks pidada selliseid inimkeeli, mis ei põhine akustilistel signaalidel ning nende tajumisel kuulmise abil, vaid signaalidel, mida tekitatakse käte, näo ja kehaga ning tajutakse nägemisega. Veel mõnikümme aastat tagasi ei tunnistanud ka keeleteadus kurtide viipekeeli omaks – niivõrd tugevalt oli kinnistunud arusaam akustilisusest ja häälikulisusest kui inimkeele vältimatust kandepinnast. 1965. aastal toimunud neurolingvistikaalasel teaduskonverentsil määratles meie aja tuntumaid keeleteadlasi Noam Chomsky keele valdamist nii: „Keel on heli ja tähenduse eriomane vastavus... Keele valdamine hõlmab teadmist sellest vastavusest.” Küsimusele, kuidas ta selle määratluse taustal käsitleb kurtide viipekeeli, pakkus Chomsky 1967. aastal välja uue vastuse: keel on „signaali ja tähenduse vastavus” (viidatud Klima ja Bellugi 1979 järgi). Muidugi pole keeleteadus eitanud viipekeelte olemasolu iseenesest, vaid nende eksistentsi iseseisvate keeltena. On valitsenud seisukoht, et viipekeeled on auditiiiv-verbaalsete keelte (edaspidi kasutan mõistet kõnekeel) tuletised, s.o nende visualiseerimise vahendid. Viibet ei vaadeldud mitte kui iseseisvat lekseemi, vaid kui jagamatut sümbolit, mis oma tähenduselt ja funktsiooni poolest lauses kattub kõnekeele sõnaga, „märgib” seda. Siit tuleneb ilmselt ka väljend „märkide keel”, mida viipekeele tähenduses vahel kasutatakse (vrd *sign language* inglise keeles).

Üldmõiste „viipekeel” alla paigutatakse vahel peale kurtide viipekeelte ka näiteks trapistidest munkade ning eri keeli kõnelevate indiaanihõimude loodud märgisüsteemid. Ühest küljest on see õigustatud – kui klassifitseerimisel arvestada vaid seda, et kõigil neil juhtudel on tegemist inimestevahelises suhtlemises kasutatavate märgisüsteemidega, mille sümbolilooje ja -taju mehhanismid on väliselt sarnased. Kuid sellise liigitusega jäetakse kahe silma vahele tõsiasi, et neist üksnes kurtide seas tekkinud viipekeeled vastavad loomulike keelte kriteeriumidele nii keeleteaduslikus,

sotsiolingvistikulises kui psühholingvistikulises mõttes²⁸. Nii nagu kõigis loomulikes keeltes, avaldub siingi struktuuri mitmekordsuse printsiip – lõpliku hulga antud keele fonoloogilisse süsteemi kuuluvate elementide kombineerimisel on võimalik moodustada põhimõtteliselt lõputu hulk morfeeme ning nende abil piiramatult lauseid ja tekste. Ei elementide kombineerimine ega lausete ja tekstide genereerimine toimu juhuslikult, vaid antud keele grammatikale omaste reeglite ja strateegiate alusel. Viibe nagu sõnagi on kokkuleppeline sümbol, mille kasutamine eeldab keelekollektiivi liikmetelt selle vormi, tähenduse ning kasutusvõimaluste ja -piirangute tundmist. Üldisemalt öeldes saab ka viipekeelt kasutada vaid see inimene, kes valdab selle keele koodi.

Üheks kriteeriumiks, mille alusel loomulikke keeli saab eristada muudest märgisüsteemidest, on nende edasiandmine vanematelt lastele, ühelt põlvkonnalt teisele. Umbes 6 protsendil kurtidest lastest on kurdid vanemad ning ligikaudu 90 protsendil kurtidel vanematel on kuuljad lapsed. Nii esimese kui teise rühma lastele on viipekeel üldjuhul emakeel, mille nad omandavad vanematelt. Ka need kurdid lapsed, kellel on kuuljad vanemad (90–94% kurtidest lastest), omandavad enamasti esimese keelena viipekeele – juhul, kui neile võimaldatakse kokkupuudet seda keelt valdavate inimestega. Arvukad uurimused, milles vaadeldakse viipekeele omandamist, osutavad, et see toimub põhimõtteliselt samasuguste seaduspärasuste alusel nagu kõnekeele omandamine (Bellugi jt 1990, Preisler 1983).

Loomulikke keeli iseloomustab kasutatavate kõnefunktsioonide paljusus ning metakeele olemasolu. Ka viipekeeles saab küsida, käskida, paluda, oma veendumusi ja seisukohti avaldada ning rääkida ka keelest endast. Seal võib eristada nii piirkondlikke kui sotsiaalseid murdeid ning olukorrast sõltuvat registrivalikut. Nagu kõik keeled, võtavad ka viipekeeled vastu mõjutusi teistest keeltest, sh nii kõne- kui viipekeeltest.

²⁸ Tuntud kultuuriantropoloog ja semiootik Adam Kendon on põhjalikult uurinud Austraalia pärismaalaste viipesüsteeme (ta nimetab neid *alternatiivseteks viipekeelteks*). Need võetakse tarvitusele siis, kui kõnekeele kasutamine pole mingitel põhjustel soovitatav (nt usulised, pragmaatilised põhjused, konfidentsiaalsuse tagamine vms). Kendon märgib, et tema vaadeldud alternatiivsetes viipekeeltes pole kurtide viipekeeltele (ta nimetab neid *primaarseteks viipekeelteks*) omast morfoloogiat, puuduvad keelelised näosignaalid, ei kasutata viiperuumi morfoloogilis-süntaktiliselt jne. Ta rõhutab, et aborigeenide viipekeelte viiped on vastava suguharu kõnekeele morfeemide esitused teises modaalsuses. Kõigile nende kasutajatele on kõnekeel esmaseks suhtlusvahendiks (Muysken 1988).

Kurtidele²⁹ annab viipekeel võimaluse määratleda end keelelis-kultuurilise vähemusena. Nagu kõik keeled, muutuvad viipekeeledki ajas ning võivad kasutajaskonna kadudes ka ise kaduda.

5. 1 Viipelingvistika tekkimine ja areng

Kuigi esimesed viipesõnastikud koostati juba 18. sajandil, ei saa ei neid ega enamikku hilisematest sõnastikest pidada viipekeelte keeleteadusliku tõlgendamise kajastuseks. Tegemist oli kõnekeelte sõnade translitereerimiseks valitud või kohaldatud viibete illustatsioonidega ja/või kirjeldustega, kuidas käsi nende moodustamisel asetada. Kuivõrd viipekeeli pole peetud iseseisvateks keelteks, ei leia me nendest sõnastikest ka viibete vormi ega tähenduse keeleteaduslikke kirjeldusi. Viipekeelte keeleteadusliku uurimise algus langeb 1950. aastatesse ning seostub hollandlase Bernard T. Tervoorti ja ameeriklase William C. Stokoe nimega. Bernard Tervoort analüüsis aastail 1950–1953 St. Michielsgesteli kurtide kooli õpilaste omavahelist suhtlemist ning jõudis järeldusele, et seal on aspekte, „millel on keeleline iseloom”. Oma uurimuse „Rühma kurtide laste seas kasutatava visuaalse keele struktuuriline analüüs” avaldas Tervoort juba 1953. aastal. Kuivõrd töö oli hollandikeelne, ei pääsenud see mõjutama selle teadusala arengut rahvusvaheliselt. Kuid nagu autor hiljem on tõdenud, polnud ta oma uurimistöö algperioodil veel veendunud, et tegemist on tõepoolest iseseisva keelega (Tervoort ja Prillwitz 1989).

William Stokoe alustas viipekeele keeleteaduslikku uurimist 1955. aastal ja peab seda ise – ilmselt õigustatult – ka uue distsipliini tekkeaastaks. Hiljem on ta osutanud kahele koolkonnale, millel on oluline roll tema teaduslike vaadete arengus. Üldmetodoloogilisi mõjutusi sai ta George L. Tragerilt ja Henry Lee Smithilt, kes rõhutasid vajadust vaadelda iga keelenähtust süsteemi kui terviku, sh kultuuri kui süsteemi kontekstis. Kultuuriantropoloogilise ja struktuuraalingvistilise lähenemise

²⁹ Siin ja edaspidi tähistab mõiste *kurt* viipekeele kogukonda kuuluvaid inimesi, kelle kuulmislangus võib olla eristatav või isegi puududa. Tegemist on niisiis sotsioloogilise, mitte audioloogilise määratlusega.

kõrval sai Stokoe olulist tuge Chomsky transformatsioonigrammatika teooriast, eriti tema seisukohtadest keele bioloogiliste ja neuroloogiliste aluste kohta (Stokoe 1990). 1960. aastal avaldatud raamatut *Viipekeele struktuur: Ülevaade Ameerika kurtide visuaalse kommunikatsiooni süsteemidest* (Stokoe 1993) tuleb pidada esimeseks viipekeele keeleteaduslikuks analüüsiks. 1965. aastal järgnes sellele sõnaraamat, mille koostamisel lähtuti esmakordselt seisukohast, et viiped on iseseisvad, kindla struktuuriga lekseemid, mitte kõnekeele sõnade markerid. Tegemist on kakskeelse sõnaraamatuga, mille lähtekeeleks on ameerika viipekeel. Viibetele on antud ingliskeelsed vasted ning kasutuskirjeldused. Viiped on esitatud transkribeeritult, üksikjuhtudel on lisatud ka fotod (Stokoe, Casterline ja Croneberg 1976). 1972. aastal asutas Stokoe ajakirja *Sign Language Studies*, mida ta toimetas veel mõned aastad tagasi. William Stokoe suri 2000. aastal.

1970. aastaid on peetud teise etapi alguseks viipelingvistikas. Ameerika viipekeele kõrval hakati uurima teisi. 1970. aastate esimesel poolel algas rootsi viipekeele, veidi hiljem ka mitmete teiste Euroopa maade (Taani, Suurbritannia, Itaalia jt) viipekeelte uurimine. Üha enam hakkas viipekeel uurijatele psühholingvistilist ja neurolingvistilist huvi pakkuma, andes võimaluse võrrelda eri modaalsustes (häälikulis-auditiivne ja visuaalmotoorne modaalsus) eksisteerivate keelte omandamist, genereerimist, tajutavust ning neuroloogilist tausta ning võrrelda nende ühis- ja erijooni. Eriti silmapaistvad on selles vallas olnud ameerika teadlaste Ursula Bellugi ja Edward S. Klima tööd. Eraldi võiks märkida nende klassikalist teost *The Signs of Language* (1979), milles ameerika viipekeelt uuritakse nii lingvistiliste kui psühholingvistiliste meetoditega. Autorid seavad oma uurimistöö peaesmärgiks inimkeele bioloogiliste aluste tundmaõppimise (Klima ja Bellugi 1979).

1980. aastatel laienes uuritavate viipekeelte ring oluliselt. 1986. aastal loodi Rahvusvaheline Viipelingvistika Assotsiatsioon (*International Sign Linguistics Association*), mille eesmärgiks on eri maade teadlaste koostöö ja teabevahetuse kergendamine ning rahvusvaheliste konverentside korraldamine. Teadusharu tekkeajal olid viipekeelte uurijaks eelkõige kuuljad, ent praegu osaleb töös üha enam kurte lingviste – inimesi, kes kasutavad oma töös metakeelena uuritavat keelt ennast – viipekeelt.

5. 2 Viipekeelte tekkimisest

Mingite tärminite esitamine selle kohta, kus ja millal hakkasid tekkima esimesed viipekeeled, on niisama spekulatiivne kui teha oletusi kõnekeelte tekkimise kohta. Vastuse andmine sellele küsimusele eeldaks usutava vastuse andmist küsimusele inimkeele kui nähtuse tekkemehhanismi kohta. Kuivõrd kurdid ja kurtus on niisama vana nähtus kui inimkond tervikuna, on põhjust arvata, et viipekeeled hakkasid kujunema siis, kui tekkisid esimesed kurtide kogukonnad. Sellised kogukonnad võisid kujuneda näiteks geneetilisel pinnal, veresugulusabielude sageda esinemise tõttu. Kõrget päriliku kurtuse osakaalu on suhteliselt suletud asumites täheldatud ka tänapäeval. Üks selline kogukond eksisteeris umbes 250 aasta kestel ka Martha's Vineyardi saarel Ameerika Ühendriikide idarannikul. Kurtide protsent küündis seal kohati kahekümne viieni ning kuuljad, kes kõik valdasid viipekeelt, suhtusid neisse kui teiskeelsetesse inimestesse (Groce 1985).

Ühine tegevus loob vajaduse ühise suhtlusvahendi järele ning eeldused selle tekkeks. On esitatud hüpoteese, et inimkeel on ajalooliselt kujunenud žestikulaarselt kommunikatsioonilt häälikulisele üle minnes. Levy-Bruhl on kirjeldanud nn primitiivrahvaste keeli, mille väljendusvahendite süsteemi kuuluvad ka mitmed motoorsed elemendid (Sacks 1990). Lähtudes oletusest, et kõne kujunemine lapsel (fülogenees) järgib mingis osas keele ajaloolist kujunemist, on ka ema ja lapse nn kõne-eelses suhtlemises püütud leida tõendusmaterjali nimetatud hüpoteesi kinnituseks. Ka kurdi ema ja lapse (viipe)keelelisele suhtlusele eelneb mitteverbaalse suhtlemise periood (vt nt põhjalikku ülevaadet Preisler 1983), mille läbimine on vältimatu eeldus lapse viipekõne eakohaseks kujunemiseks. Kui me sellest lähtudes püüaksime teha mingeid oletusi keele ontogeneesi kohta, siis võiksime näiteks oletada, et nii kõne- kui viipekeele kujunemisele eelnes mitteverbaalse, intentsionaalse³⁰ suhtlemise periood, mil

³⁰ E. Batesi arvates eelneb lapsel sümbolilisele suhtlemisele nn intentsionaalse suhtlemise periood, mil lapse tähelepanu ning soovid piirduvad tema nägemisväljas olevaga (Bates 1979).

teadete edastamiseks kasutatavad signaalid ei olnud veel arenenud keelesümboliteks (vt ka Õim 1974: 13–32).

Vanimad kirjalikud allikad, kus on märkmeid viipekeelte kohta, pärinevad juba antiikajast. Platoni „Kratyloses” on Sokratese suhu pandud järgmised sõnad: „Kui meil ei ole kõnet ega keelt, kuid soovime siiski teatada üksteisele asju, kas peaksime siis nende kombel, kes on käesoleval ajal hääletud, püüdma tähistada oma mõtteid käte, pea ja teiste kehaosade abil?” (Sacks 1990). Esimene viipekeelt ja kurtide haridust puudutav raamat pärineb 17. sajandist, see on John Bulweri *Chirologia: Or the Natural Language of the Hand* (1644). Kurtide ajaloo uurijad pole siiski üheselt veendunud, et raamatus esitatud illustratsioonidel on kujutatud kurtide viipeid (Dekesel 1993).

Läbi aegade ongi viipekeeltest ja nende kujunemisest enim räägitud kurtide hariduse kontekstis. Esimese teadaoleva kurtide kooli rajas 18. sajandi keskpaigas Michel de l'Epée Pariisis. Õpetus selles koolis toetus de l'Epée väljatöötatud „metoodilistele viibetele” (*signes méthodiques*), mille abil ta püüdis vahendada õpilastele prantsuse keele grammatikat. Kurtide seas kasutatavat keelt nimetas ta „loomulikuks märkide keeleks” (*le langage des signes naturelles*). Oma vaated kurtide õpetamisest esitas de l'Epée 1776. aastal ilmunud raamatus *L'institution des sourds et muets, par la voie des signes méthodiques* (Stokoe 1993 (1960)). Tema mõju hilisemale kurtide haridusele on olnud väga suur nii Euroopas kui Ameerikas.

Michel de l'Epée töö jätkajaks sai Abbé Sicard, kelle õpilane Laurent Clerc asus tööle õpetajana Ameerika esimeses, 1817. aastal tema ja Thomas Gallaudet' rajatud kurtide koolis Hartfordis. Clerc oli Ameerika esimene kurt kurtide õpetaja ning tema poolt õpetuskeelena kasutatud loomulik (prantsuse päritolu) viipekeel ning metoodilised viiped mõjutasid oluliselt ameerika viipekeele kujunemist. Ka tänapäeva prantsuse ja ameerika viipekeele viibetes on ühtelangevusi.

Kurtide koolidele on omistatud väga olulist rolli rahvuslike viipekeelte kujunemisel, paljudel juhtudel on just kurtide (internaat)koolid olnud kohtadeks, kuhu koondub keele tekkeprotsessi käivitumiseks vajalik hulk ühtsete sensorsete eeldustega inimesi, kellel enne seda on kontaktid teiste kurtidega puudunud või olnud piiratud. Keeleteadlasele ja psühholingvistile võib kurtide kooli rajamine pakkuda ainulaadse võimaluse jälgida uue keele tekkimist. Seda võimalust kasutasid Ameerika teadlased Judy Kegl, Ann Senghas

ja Richard Senghas, kes jälgisid pikema aja jooksul (1986–1993) nikaraagua viipekeele kujunemist. Nende andmetel tegi keele kujunemise võimalikuks kurtide kooli rajamine Managuas 1980. aastal. Sinna koondunud kurdid lapsed ja noorukid tõid kaasa oma „koduviiped”, mille pinnalt hakkas koolis kujunema nn pidžin-viipekeel. Seda iseloomustab veel suhteliselt suur idiosünkraatilisus (s.o variatiivsus isikuti) nii sõnavaras kui ka grammatikas. Järgmise etapina keele arengus täheldati nativisatsiooniperioodi, mil esimese põlvkonna loodud pidžinviipekeelt hakkas esmakeelena omandama ja samas kujundama kooli saabunud uus kurtide laste põlvkond. Autorid nimetavad seda ka kreolisatsiooniks. Teise põlvkonna kasutuses areneb ja standardiseerub keele grammatika. Tähelepanuväärne on seegi, et tagasisidena noorema põlve viipelejatelt täheldati ka vanema põlvkonna keelekasutuses suundumust uute grammatikavahendite kaasamisele oma viiplemisses. Oluline koht keele kujunemises oli ka täiskasvanud kurtide organiseerumisel ning tihedamal läbikäimisel (Kegl 1994, Senghas 1994, Senghas ja Kegl 1994). Kuid ka viipekeelte arenemine pole alati vaba kultuuriimperialismi ilmingutest: nii kirjeldab näiteks Barbara Gerner de Garcia Ameerika misjonäride levitatud ameerika viipekeele survet kujunevale dominikaani viipekeelele (Gerner de Garcia 1990).

Ka eesti viipekeele teket võib suure tõenäosusega seostada kurtide kooli avamisega 1866. aastal Vändras. Kuigi viipekeel kuni 1990. aastateni Eestis hariduskeelena ei käibinud, elas ja arenes ta kurtide omavahelise tiheda läbikäimise tulemusel. Kogukonna tuumiku moodustavad eri aegadel Porkuni kurtide kooli lõpetanud kurdid.

5. 3 Viipekeeled ja keeleline variatiivsus

Lingvistika nagu iga teadus on oma uurimisobjektist püüdnud eristada eelkõige invariante ning keelelist variaablust on „segava” tegurina vahel püütud ka kõrvale jätta. Alles sotsiolingvistika tekkega 1960. aastatel hakati lisaks diakroonilisele variatiivsusele (keele muutumine ajas) rohkem tähelepanu pöörama ka sotsiaalsetest, n-ö keelevälistest teguritest tingitud variatiivsusele. Lisaks territoriaalmurretele ehk dialektidele hakati uurima sotsiaalseid murdeid ehk sotsiolekte – näiteks erinevusi

erineva sotsiaalmajandusliku taustaga inimeste keelekasutuses, samuti kõnelejate individuaalmurrakuid ehk idiolekte.

Nii geograafilisi kui sotsiaalseid erijooni täheldatakse ka viipekeeltes. See teema haakub otseselt kurtide kui sotsiaalse grupi staatusega ühes või teises ühiskonnas. On ju selge, et (viipe)keel, mida tunnistatakse nii ühiskondliku teadvuse kui seadusandluse tasandil (näiteks rootsi viipekeel), asub ühiskonnas hoopis teistsugustes tingimustes kui (viipe)keel, mille eksistentsigi täisväärtusliku keelena kahtluse alla seatakse (näiteks eesti viipekeel, vt Toom 1988, Kotsar ja Kotsar 1992).

Kõik seni identifitseeritud viipekeeled on vähemuskeeled. Nagu kõik vähemuskeeled, on ka viipekeeled ümbritsevate enamuskeelte tugeva mõju all ning on paljudes kultuurides madala ühiskondliku staatusega keeled. See tähendab, et nende põhiline kasutusala piirdub seal mitteametlike olukordadega ning ametlikumas kontekstis ja/või kuuljate juuresolekul eelistatakse (kuulva) enamuse keelt (kõne, kiri) või viiplemist, mis on allutatud kõnekeele süntaksile ning enamasti erineb oluliselt kurtide igapäevasest omavahelisest keelekasutusest. Et viiped ja kõne toimivad erinevates modaalsustes, on võimalik kõne sõnasõnaline markeerimine viibete abil – seda võimalust kurtide ja kuuljate vahelises suhtluses sageli ka kasutatakse. Et esitatakse enamasti üksnes sõna leksikaalselt tähenduselt ligilähedane viipevaste ning esitamata jäävad liited, tunnused, lõpud jms, eeldab sellisest viipekasutusest arusaamine kurtidelt peale väga hea kõnekeele grammatika tundmise ka suurt assotsiatsioonide loomise võimet. U. Bellugi (1980) andmetel ei valmista kurtidele siin raskusi üksikviibete mõistmine, vaid teatest kui tervikust arusaamine (viidatud Sacks 1990 järgi). Sacks peab arusaamiskeskuste üheks põhjuseks lühiajalise mälu ning teiste kognitiivsete toimingute liiga suurt koormatust üksteisele järgnevatest viibetest (süntaktilises mõttes) kõnekeelse teate dešifreerimisel. Selliseid raskusi ei ole täheldatud ameerika viipekeelest arusaamisel, kuna loomulikus viipekeeles viibeldu tajumise teeb hõlpsaks teksti ruumiline organiseerimine (Sacks 1990). Ka keeleliste näosignaali puudumine võib olla üheks viibeldud kõnest arusaamist raskendavaks asjaoluks.

Põhimõtteline küsimus, millest sõltub ka mõiste „eesti viipekeel” määratlus, on järgmine: kas ja mil määral tuleks viipekeele uurimisel ja defineerimisel arvesse võtta

neid olukordi, kus suhtluspartneriteks on kuulja (siin tähenduses „viipekeelt üldse mitte või vähe valdav inimene”) ja kurt (siin tähenduses „inimene, kellele viipekeel on esmane või emakeel). Sel juhul on tegemist olukorraga, kus orienteerutakse keelele, mida mõlemad suhtlejad valdavad paremini. Üldjuhul on selleks keeleks kõnekeel, mille kasutamine võib avalduda ka sõnade visualiseerimises viibete abil. Probleemi võiks sõnastada ka teisiti: kas kõnekeele rohkem või vähem järjepidev esitamine viipekeelele omases visuaal-motoorses modaalsuses annab piisava aluse pidada tekkinud koodi viipekeeleks, kuigi me ei leia sealt kurtide omavahelises viiplieses esinevaid seaduspärasusi? Mingit kõnekeelt uuriv lingvist, kui tema erihuviks pole just keelekontaktid või keeltevaheline siire, vaevalt kasutab keele esmasel kirjeldamisel materjali, kus üks suhtluspartneritest valdab vaadeldavat keelt puudulikult (s.t see pole tema esimene keel, kõnes avaldub tugev teise keele negatiivne siire vms). Nii pole vähemasti keeleteaduslikust küljest vaadatuna ilmselt õigustatud ka kurdi ja kuulja vahelise viipliese paigutamine viipekeele mõiste alla, kui kasutatav kood on allutatud kõnekeele süntaksile. Muidugi ei taha ma siinkohal väita, nagu oleks olemas mingi puhas viipekeel, milles puuduvad kõnekeele mõjud. Ka täiskasvanud kurtide omavahelises viiplieses võib täheldada kõnekeele mõjutusi nii viipevara kui süntaksi osas, kuid domineerib viipekeeltele omane mitmekanaliline kood. Keelt uurides on oluline kasutada selliseid keelejuhte, kellele viipekeel on olnud esmakeeleks, ning sellist videomaterjali, kus ka tegeliku või kujuteldava adressaadi esmakeeleks on viipekeel. Kõnekeele sõnajärjele allutatud viiplieset tähistan mõistetega *kõnejärgne viipliese* ja *viibeldud kõnekeel* (näiteks viibeldud eesti keel, viibeldud rootsi keel jne). Nimetatud nähtusi käsitlen kõnekeele (vaesestatud) esitusena visuaalses modaalsuses.

5. 4 Pidžin-viipekeel?

Keeleteaduslikus kirjanduses räägitakse pidžinkeeltest enamasti seoses kõnekeelte kokkupuutes tekkinud uute keelevormidega, millest teatud aja pärast kujuneb kreoolkeel. Tüüpilise pidžinkeele teket põhjustava olukorrana kirjeldatakse juhte, kus mingitel, sageli kolonisatsioonipoliitikast lähtuvatel põhjustel teatud inimrühm

isoleeritakse oma keelekeskkonnast ning ta satub tihedasse kontakti teist keelt kasutava kogukonnaga (Bickerton 1988). On iseloomulik, et uus (pidžin)keel hakkab kujunema kahe (või enama) juba olemasoleva keele kokkupuute pinnalt. Selline lähenemine keskendub keele tekkeprotsessile ning näeb pidžinkeeles eelkõige üleminekuvormi, mitte keelt, mis sellisena ka pikema aja vältel püsima jääks.

Ka viipekeelte tekkimist on käsitatud pidžinkeelte kreolisatsioonina. Seejuures on pidžini kujunemise aluseks peetud nn koduviipeid, mille abil perekondades kurtide lastega algtasandil suheldud on (vt Kegl 1994, Senghas 1994, Senghas ja Kegl 1994). Teine kontekst, kus viipekeeltega seoses kasutatakse vahel mõistet „pidžin”, erineb aga esimesest oluliselt. Nimelt hakati 1970. aastatel nimetama pidžin-viipekeelteks ka peamiselt kurtide ja kuuljate vahelises suhtlemises kasutatavaid viiplemissuhte, kus kasutatakse viipekeele leksikat ja domineerib kõnekeele süntaks (näiteks *Pidgin Sign English*). Seesugune viiplemissuhte vorm eksisteerib ka Eestis. Nii kasutavad kõnekeele süntaksile allutatud viiplemissuhte tihti need inimesed, kellel on olemas täielik või peaaegu täielik juurdepääs kõnekeelele (kuuljad, kergema kuulmislangusega inimesed) või kelle kõnekeel on kujunenud kuulmise baasil enne kurdistumist (hiliskurdistunud). Sellise keelevormi nimetamist pidžiniks õigustab ehk see, et kahe keele elementide ühendamine toob igal juhul kaasa koodi vaesestumise ning kõneldavast/viibeldavast arusaamise vähenemise – nagu kõigi keelte puhul, ei kattu ka viibete ja sõnade tähendusväljad ega keelte vormilised parameetrid. Praktikas tähendab printsipi „üks sõna – üks viibe” rakendamine üksiklekside transliteratsiooni – sõna ja viipe kokkuvõtmist kontekstuaalset tähendust arvestamata. Kui me aga arvestame teist eespool toodud kriteeriumi – seda, et pidžinkeel on üleminekuvorm uuele kvaliteedile, ei ole kõnekeele sõnajärjele allutatud viiplemissuhte nimetamine pidžiniks õige: tegemist ei ole üleminekuvormiga, vaid suhteliselt staatilise nähtusega. Ameerika lingvistid Ceil Lucas ja Clayton Valli on nimetatud keelevormi tähistamiseks välja pakkunud sobivama termini: *kontaktviiplemine* (Lucas ja Valli 1990, Engberg-Pedersen 1993), mida erialakirjanduses eelistataksegi.

5. 5 Viipekeele diglossia

Termini *diglossia* tõi keeleteadusesse C. Ferguson, kirjeldamaks kakskeelseid kogukondi, kus kahest keelest või dialektist ühe staatus on teisest oluliselt kõrgem ning keelte kasutusvaldkond on erinev – näiteks kasutatakse üht keelt üksnes kodu-, teist hariduskeelena (Ferguson 1959 Gerner de Garcia 1990 järgi). William Stokoe tõi diglossia mõiste viipelingvistikasse. Tema peab ka Ameerika kurtide keelekasutust allutatuks diglossiapõhimõttele: vastavalt olukorrale toimub valik ameerika viipekeele ja viibeldud inglise keele vahel. Esimest kasutatakse enam igapäevase suhtluskeelena (alaregister), teist ametlikumates olukordades (ülaregister) (Stokoe 1969 Rissanen 1985 järgi). Hilisemad Ameerika uurijad on tõdenud, et kurtide viipekõnes on küll ülaregister, milles leidub suuremat kõnekeele mõju, kuid keelekasutus on siiski iseloomulik viipekeelele: seega ei toimu valik mitte kahe keele, vaid pigem kahe stiili vahel (Lee 1982 Rissanen 1985 järgi). Diglossia võib ilmneda ka kahe viipekeele vahel. Barbara Gerner de Garcia on sellist nähtust täheldanud Dominikaani Vabariigis, kus kurdid kalduvad kõrgemalt väärtustama ameerika viipekeelt ning eelistavad selle viipeid rahvusliku viipekeele omadele (Gerner de Garcia 1990).

Diglossia määratlemisel kurtide keelekasutuses on mõttekas silmas pidada seda, kas tegemist on valikuga kõrgema ja madalama registri vahel või lihtsalt oma viiplemise paindliku kohaldamisega teistsuguse keelepädevusega suhtluspartneri omale, teisisõnu koodivalikuga. Ka kuuljate juuresolek võib arvestatavalt mõjutada kurtide omavahelist viiplemist kõnekeele sõnajärje järgimise suunas. Ilmselt olekski täpsem diglossiat kurtide keelekasutuses käsitleda eraldi kahes kontekstis: kuuljate juuresolekul ning omavahel toimivas viiplemites. Seejuures tuleks vaadelda nii ametlikumaid kui vähem ametlikke olukordi. Võib oletada, et esimesel juhul võib valik toimuda kahe keele – viipekeele ning viibeldud kõne (või ka suulise kõne) vahel, ning lisaks olukorra ametlikkusele määrab keele valiku ka juuresolevate kuuljate eeldatav viipekeele oskus. Seega on siin olulisel kohal suhtlejate keeleline homogeensus või heterogeensus ning valik võib toimuda nii keelte vahel kui eri registrite vahel sama keele piires. Teisel juhul toimub valik tõenäoliselt üksnes viipekeele eri registrite vahel (eeldusel, et antud kurtide rühm on keeleliselt piisavalt ühtne). Valikuid võib kõigil juhtudel oluliselt

mõjutada ka viipekeele staatus ühiskonnas: mida madalam see on, seda suuremaks võib osutuda kõnekeele mõju viiipleemisele ning seda suurem on tõenäosus, et eelistus langeb enamuse kõrgemini väärtustatud keelele. Kõige selle paikapidavust kinnitada või seda ümber lükata saab üksnes sotsiolingvistilise uurimisega.

Antropoloog William Washabaugh on kurtide kogukondi sotsioloogilises plaanis liigitanud kolmeks: isoleeritud, arenevad ning diglossed kogukonnad. Isoleeritud kogukondades elavad kurdid üksteisest suhteliselt eraldatult ning omavaheline läbikäimine on napp. Kuigi kuuljad tunnistavad kurtide olemasolu, suheldakse nendega ainult siis, kui see on möödapääsmatu. Sellisteks on peetud näiteks Kariibi mere Providence'i saare ning Brasiilia Amazonase piirkonna kurtide kogukonda. Arenevat kurtide kogukonda iseloomustab Washabaugh' arvates järjepideva haridustraditsiooni puudumine, mistõttu kogukonna liikmetele pole sisendatud ka eitavat ja alavääristavat suhtumist oma keelde. Selliseks peab Washabaugh' Kariibi mere Grand Caymani saare kurtide kogukonda. Diglossed kogukonnad on kuuljate enamuse keele tugeva mõju all ning see eeldab kurtidelt pidevat valikut kahe keele vahel. Washabaugh' peab diglosseks Ameerika Ühendriikide kurtide kogukonda (Washabaugh 1981).

5. 6 Piirkondlikud erijooned viipekeeltes

Nagu kõigis inimkeeltes, ei puudu piirkondlikud erijooned viipekeelteski. Nii peab näiteks iga viipesõnastiku koostaja võtma arvesse seda, kas mingi viibe kuulub keelekasutajate enamiku leksikasse või kasutatakse seda ainult teatud piirkondades. Kuigi viipekeelte piirkondlike erijooni on võrdlemisi vähe uuritud, on mõned autorid täheldanud, et üheks viipekeele murrete kujunemise allikaks on mitme kurtide kooli olemasolu mingil maal, näiteks Hollandis (Schermer ja Harder 1986). Olulist rolli võivad piirkondlike erijoonete kujunemisel mängida ka geograafilised mõõtmed ning barjäärid: on üsna tõenäoline, et mida suurema riigiga on tegemist, seda suuremad võivad piirkondlikud erinevused olla. Ent ka väikese Šveitsi saksakeelses osas on täheldatud mitmeid viipedialekte ning standardiseeritud ühiskeele puudumist. Selle põhjuseks on peetud nii maastikulisi tõkkeid (mäed, järved) kui ka äärmuseni viidud

poliitilist ja kultuurilist detsentraliseeritust ning ka kõnekeele puhul eksisteerivat ajaloolist tolerantsi murdekasutuse suhtes (Boyes-Braem 1986). Mõnedes riikides eksisteerib mitu viipekeelt, seega ei kehti alati põhimõtte „üks riik – üks keel”, vaid pigem „üks (all)kultuur – üks keel”. Kuigi suurem osa Kanada kurtidest kasutab ameerika viipekeelt, on seal olemas teinegi, prantsuskeelses Quebeci provintsis levinud Quebeci viipekeel, mille kasutajaid arvatakse olevat 6500–8000.

Eesti viipekeelt pole seni piirkondliku variatiivsuse osas uuritud. Kuivõrd väga pikka aega on Eestis olnud ainult üks kurtide kool (1866–1924 Vändras, alates 1924. aastast Porkunis, käesoleval ajal õpib suurem osa kurte lapsi Tallinna kurtide koolis), on põhiosa kurtidest käinud ühes ja samas koolis. Ühine koolitust, Eesti väiksus ning kurtide tihe omavaheline lävimine on tingimused ühtse eesti viipekeele kujunemiseks. Kuid tõsiasi, et ka eesti viipekeele viipevaras on täheldatud piirkondlikke erinevusi, on siin aeg-ajalt äratanud soovi keelt ühtlustama hakata. On avaldatud arvamist, et „viipekeele ühtlustamine peab tulenema eelkõige tõlkide poolt” (Toom 1988). Leksikaalne variatiivsus on iseloomulik kõigile loomulikele keeltele ning ka eesti viipekeel pole siin erandiks. Selle keele ühtlustamine on aga toiming, mis vaevalt kuuljate tahtel ning juhtimisel toimuda saab. Pigem tuleks rääkida keele ühtlustumisest kui protsessist, mis sõltub paljudest teguritest, sh kindlasti sellest, milline on keele staatus, kas tegemist on hariduskeelega, jne.

5. 7 Rahvusvaheline viipekeel?

Eri maade kurdid kohandavad oma viiplemist üksteisega suheldes vägagi paindlikult. Ilmselt on just sellest saanud alguse eksiarvamus, nagu oleks viipekeele näol tegemist rahvusvahelise keelega. 1960. ja 1970. aastatel alustas ka Kurtide Maailmaföderatsioon nn rahvusvahelise viipekeele loomist. Keele nimeks sai gestuno, seda hakkasid „välja mõtlema” rahvusvahelised komisjonid (Gestuno 1975). Tõsi küll – õnneks ei seatud eesmärgiks rahvuslike viipekeelte asendamist rahvusvahelise viipekeelega, mida on veel hiljuti Eestis soovitatud teha (vt Kotsar, Kotsar 1992). Viimastel aastatel on terminile „rahvusvaheline viipekeel” (*international sign language*)

üha enam hakatud eelistama sõnaühendit „rahvusvahelised viiped” või „rahvusvaheline viiplemine” (*international signs*). Sellel pole aga midagi ühist komisjonide välja pakutud gestunoga – tehiskeelega, mida võib pidada esperanto analoogiks. Rahvusvaheline viiplemine ei ole teadlikult kujundatud (tehis)keel, vaid eri maade kurtide lävimisel iseeneslikult kujunenud *lingua franca* – kontaktkeel, mis on jõudnud juba ka keeleteaduse huviorbiiti. Kurtide rahvusvahelistel kogunemistel võib näha rahvusvaheliste viibete abil esitatud ettekandeid ning üha sagedamini leiavad rakendamist ka vastavad tõlgid nendele kurtidele, kellel puudub võimalus saada tõlget oma rahvuslikus viipekeeles. Kuigi selline tõlge ei suuda edastada kaugeltki kogu infot, võimaldab ta auditooriumil põhiteemades siiski orienteeruda. Taani Kurtide Föderatsiooni president Asger Bergmann on pakkunud välja idee, et inglise keele eeskujul tuleks ka ameerika viipekeel võtta kasutusele kurtide rahvusvaheliste konverentside keelena (Bergmann 1990) – mõte, mille rakendamine eeldaks ameerika viipekeele kui võõrkeele lisamist eraldi õppeainena kurtide koolide õppekavadesse.

Rahvusvahelise viiplemise toimemehhanismi võib selgitada viipekõne ruumilis-visuaalse loomusega. See laseb suhtlejal vajaduse korral muuta oma viiplemist kujundlikumaks, ikoonilisemaks, kasutada ruumisuhete väljendamisel ära viiperuumi kolmemõõtmelisust, tuua viiplemisse tegelikkust jälgendavaid elemente. Kuid viiplejate käsutuses on teinegi huvitav strateegia: võimalus anda ruumilistele vahekordadele abstraktne pikendus ehk teisisõnu võimalus luua ning mõista ruumimetafoore vahetu (viipe)ruumikasutuse käigus (Brennan 1990).

5. 8 Viipekeel saatja ja adressaadi perspektiivist

Viiplemine on orienteeritud adressaadile, kellel eeldatakse nägemismeele olemasolu. (Siiski vahel kasutatakse ka pimekurtidega suhtlemisel viipeid, mida nad tajuvad taktiilsel teel.) Suhtlemise eelduseks on, et viiplejad asuvad üksteise nägemisulatuses. Muidugi toob suurem vahemaa nende vahel kaasa ka suurema väärnimõistmise võimaluse. Tavakeele kõneleja tajub oma kõnet sellesama meelega abil

mis adressaatki, aga viipleja ise oma viiplemist kuigivõrd ei näe. Kontrolli viipekõne üle teostab ta motoorselt, mitte nägemismeele abil.

Suulist kõnet iseloomustab suures osas artikulatsiooni varjatus – me näeme vaid väga väikest osa kõne artikulatsiooni mehhanismist ning saame teadet interpreteerida ka selle saatjat nägemata, näiteks raadiot kuulates. Viipekõnet seevastu iseloomustab avatud artikulatsioon, s.t elundid, millega seda tekitatakse (käed, nägu, keha) ning artikulatsiooni dünaamika (liigutused, kohamuutused) on adressaadi vaateväljas. Vaatamata teatud samaaegsusele (suprasegmentaalfoneemid, eesti kõnekeeles näiteks rõhk, intonatsioon, mis „asetsevad” segmentaalfoneemide kohal), on kõnekeeltele omane foneemide ajaline paigutumine üksteise järele. Viipekõne puhul on aga keelesüsteemi eri tasandite elementide (sh morfeemid, kereemid) samaaegsel artikuleerimisel hoopis suurem osakaal – fakt, mis on seletatav keelte erineva modaalsusega.

On leitud, et kuigi ühes ajaühikus hääldatakse sõnu umbes kaks korda rohkem, kui sooritatakse viipeid, on sama aja jooksul edastatava info hulk peaaegu võrdne. Ka seda näilist vastuolu on seletatud viiplemise visuaalruumilisest modaalsusest tuleneva eripäraga, mis võimaldab viiplejal ühte ajalõiku mahutada hoopis rohkem informatsiooni, kui see on võimalik suulise kõne puhul (Klima, Bellugi 1979).

Viipeid saab analüüsida ühekaupa, kuid viibeldud tekst ei ole lihtsalt üksikviibete jada. Oluline koht viipekõne sidumisel on siirdeliigutustel, viibetevahelistel üleminekutel. Ilmselt pole viipekeelte fonoloogia kirjeldamine siirdeliigutusi arvesse võtmata võimalik. Kuigi need tähendust otseselt ei muuda, on neil oluline osa viiplemise rütmilisel liigendamisel ning seega ka viipekõne tajumisel (Wilbur 1990). Ka ülakeha liigutusi on peetud viiplemise rütmi seisukohalt oluliseks. Nimetatud nähtust on uurinud prantsuse lingvist Paul Jouison. Ta leidis, et keha rütm katab tsükliliselt viipekõne segmente ning seab nende pikkusele (foneetilises mõttes) kindlad piirid. Viipleja võib viipeid venitada, kokku suruda või mõnd osa elimineerida, et sobitada oma artikulatsiooni keha liikumisega ette antud rütmimustrisse (Jouison 1986).

Viiplemisel osalevad niisiis käed, keha, pea, nägu. Viiplemine toimub nn viiperuumis viipleja ees ning selle dünaamikat kannavad käte, pea ning keha liigutused. Keeleline funktsioon võib olla ka pilgukontakti katkestamisel ja taastamisel

adressaadiga. Pilgukontakti hetkeline katkestamine võib markeerida viipleja *perspektiivivahetust*. Perspektiivivahetuse korral muudab viipleja tekstisegmendi aega, tekstis esitatu toimumiskohta või mõlemat komponenti muu teksti suhtes. Juba esitatud aeg või aegruum taastatakse pilgukontakti taastamise abil.

Keelelistel näosignaalidel on niisiis viipekeele väljendusvahendite hulgas väga oluline roll, kuigi sageli on näol toimuvat peetud vaid miimikaks ja emotsioonide väljendamiseks. Kuigi miimikal on ka viiplemise juures oma koht, ei tohi seda samastada keeleliste näosignaalidega. Seda on tõestanud ka erineva ajupoolkera kahjustusega kurtide miimika ning keeleliste näosignaalide võrdlemine. Teatavasti on emotsioonide väljendamist peetud parema ajupoolkera ülesandeks, keelelisi toiminguid aga vasaku ajupoolkera funktsiooniks. Viibeldes on nii keeleliste kui mittekeeleliste signaalide tekitamisel hõivatud samad näolihased. Ometi on Ameerika teadlaste uuringud näidanud, et parema ajupoolkera kahjustusega katseisikute keelelised näosignaalid pole oluliselt kahjustatud, samas on neil raskusi emotsioonide väljendamisega. Ning vasaku ajupoolkera kahjustusega isikute katsetulemused kinnitavad, et neil ei ole raskusi emotsioonide väljendamisega, kuid kahjustatud on keelelised näosignaalid (Bellugi, Klima 1990).

Kuigi viipekeelt on nimetatud ka käte keeleks, ei ole suhtlejate pilk tavaliselt suunatud mitte vestluspartneri kätele, vaid näole ning nägemisvälja mahub ka kätega väljendatu. Ameerika uurija Charlotte Baker-Shenk on püüdnud selgitada selle nähtuse neuroloogilist tagapõhja. Arvestades närviimpulsi teekonda ajast näo- ja kätelihasteni ning teades impulsi levimise kiirust (50–60 m/sek), leidis ta, et närviimpulss (keelelise signaali neuroloogiline kandja) saadetakse viiplemisel ajast näolihastele välja varem kui kätelihastele. Seetõttu jõuab see ka märksa varem kohale. Adressaadi (tajuja) vaatepunktist tähendab see seda, et ta loob eenduvale näosignaalile toetudes hüpoteesi sellest, „mis on tulemas”. Kuigi Baker-Shenk uuris nimetatud nähtust küsilausete moodustamise kontekstis, arvab ta, et näosignaali eendumine on iseloomulik viiplemisele ja selle tajumisele üldisemalt (Baker-Shenk 1985).

5.9 Invaliidid või keelevähemus?

Viipekeel annab kurtidele *võimaluse* määratleda ennast keelelis-kultuurilise vähemusena. Võimaluse, kuid mitte kohustuse. Enesemääratlus keele kaudu ei sõltu siiski üksnes end määratleda tahtva inimrühma soovist, vaid ka sellest, millise piirini on vähemust ümbritsev enamus valmis vähemusrühma enesemääratlust tunnistama. Kuivõrd kurtid erinevalt paljudest etnilistest vähemustest ei pretendeeri üheski ühiskonnas riiklikule ega territoriaalsele iseseisvusele, sõltub nende püüdluste edu pigem kuulva enamuse teavitatuse määrast kui kellegi poliitilistest ambitsioonidest.

Enesemääratlus keele alusel ei tähenda eraldatust keele alusel, kuigi paraku just seda on kilbile tõstnud näiteks need, kes eitavad viipekeelt kurtide laste hariduskeelena. Inimeseks kasvamise ja inimeseks olemise eelduseks on suhtlemine ning samastumine nende inimestega, kellelt keel omandatakse. Kas signaal, mis tähendust kannab, jõuab inimese ajusse läbi silma või kõrva, on üpriski teisejärguline. Kurtus on pindkahjustus, mis ei luba omandada esimeste eluaastate jooksul esimese keelena kõnekeelt, kuid ei sea mingeid tõkkeid viipekeele omandamisele.

Üks teadmishimuline Egiptuse vaarao olevat isoleerinud vastsündinu inimestest, et teada saada, millist keelt viimane rääkima hakkab, ja selle põhjal kindlaks teha, milline on esimene inimkeel. Vaarao ei saanud seda teada. Ainuke järeldus, milleni katse võis ta viia, on see, et laps ei sünni siia ilma mõtleva olevusena, vaid eeldustega mõtlevaks olevuseks kasvada. Seda juhul, kui temaga suheldakse. Laps on arenguvõimaluste paljusus. Seepärast sõltub kurtide kogukonna tulevik suuresti sellest, kas vaarao katset iga uue kurtide laste põlvkonna peal ikka ja jälle korrata püütakse. Tuleb loota, et see pole nii.

6. „Palun kirjuta ruttu kui võimalikult...” – kurtidest lastest, nende keeltest, keelte õppimisest ja õpetamisest

Alates 19. sajandil õpetajad on käinud väikeses maakoolis ja nad on õpetanud vähe õpilastele seal.

Õpetajad on olnud väga ranged, piinad õpilast ja kaasa puuvitsa, aga nad on olnud aktiivsed.

Nende tööpäev ei olnud rasket, sest maakoolis on olnud vähe õpilast. Hommikust õpetajad on läinud väikese maakooli ja lõunani koju. Pühapäeviti perekonnad, õpilased, õpetajad, töölised ja teised on käinud kirikus ja pärast nad on söönud piknikut lähedal kirikus ning on tantsunud.

Õpetajatel on olnud perekonnad. Nad on hoolitsenud hästi lapsi eest ja on õpetanud ja on jutustanud nendele kodus raamatuid.

(20-aastase kurdi tütarlapse kirjandist, kirjutatud 2000. a Tallinna kurtide koolis.)

6. 1 Patologiseeriv ja keelelis-kultuuriline lähenemine kurtusele³¹

Selle järgi, kuidas kurdid ise ja nendega tegelevad inimesed – surdopedagoogid, meedikud ning avaramas mõttes kogu ühiskond – on enda jaoks mõtestanud kurtusega seotut ja milline on suhtumine viipekeelde ning kommunikatsiooniküsimustesse, võib üsnagi selgesti eristada kahte mõtteviisi. Traditsiooniliseks ning seni enamikus ühiskondades valitsevaks lähenemisviisiks on näha kurtuses üksnes või peamiselt puuet, mille raskusaste sõltub kuulmislanguse astmest. Kurtus on seega kõrvalekalle normist.

³¹ Artikkel (v.a "Lisandus") on kirjutatud 1994. a suvel Porkuni Kurtide Koolis. Pealkirjaks olev lause on pärit Tallinna kurtide kooli õpilaste keeleõppe raames kirjutatud tekstidest.

Kurte vaadeldakse kui patsiente, kelle rehabilitatsioon ja integreerumine ühiskonda sõltub meditsiinilisest, audioloogilisest ja logopeedilisest abist, mida tervishoiuasutused ning eriõppeasutused suudavad pakkuda. Tegevuse edukuse mõõdupuuks on see, millised on saavutatud tulemused audioloogilise rehabilitatsiooni ja ühiskonna enamuse keele valdamise osas rõhuasetusega suulise kõne ning suultlugemisoskusele. Just kuulmisrehabilitatsiooni ja eriõpetuse tulemusena saavutatud häälde- ning suultlugemisoskuse tase on selles paradigmas „patsiendi” edukuse ja edutuse mõõdupuuks. Meditsiinilis-audioloogilise lähenemise moodsamaid avaldumisvorme on auditiiv-verbaalne teraapia, kus tähelepanu keskendatakse kurdi väikelapse minimaalsegi kuulmisjäägi arendamisele ning selle alusel suulise kõne omandamisele n-ö loomulikul teel, traditsioonilise „mehaanilise” artikulatsiooniseade võtteid kasutamata. Olulisi eetilisi probleeme on esile kerkinud seoses nn kõrvasiseste kuuldeaparaatide paigaldamisega kirurgilisel teel (*cochlear implantation*), eriti kurtidele väikelastele. Paljude maade kurtide organisatsioonid on seisukohal, et sellist operatsiooni võib teha vaid täiskasvanuile, kes on teadlikud selle tagajärgedest, sh võimalikest komplikatsioonidest. Sisekõrvaaparaat ei taasta kuulmist täielikult, vaid teeb seda õnnestumise korral üksnes osaliselt. Seega ei taga selline operatsioon kurdile lapsele, kes täiskasvanuna võiks end määratleda kurtide kogukonna liikmena, veel täisväärtuslikku elu kuuljana.

Teine vaateviis on nn sotsiaalkultuuriline ehk keelelis-kultuuriline lähenemine, mille korral tähelepanu ei keskendu mitte puuduvale (kuulmine), vaid olemasolevale (viipekeel, sellele tuginev positiivne minapilt, kurtide kultuur). Kurdid määratlevad end keelelis-kultuurilise vähemusrühmana ning ootavad/eeldavad vastavat tunnustust ka ühiskonna kuulvalt enamuselt. Esimene teadaolev kirjalik allikas, milles kurte vaadeldakse keelelis-kultuurilise rühmana, oli Stokoe, Casterline'i ja Cronebergi koostatud *A Dictionary of American Sign Language on Linguistic Principles* aastast 1965 (kordusväljaanne Stokoe, Casterline, Croneberg 1976). Nimetatud teos sisaldab C. G. Cronebergi artiklit „The linguistic community”, kus autor toob välja iseloomulikud jooned, mille alusel võib kurte käsitada keelelis-kultuurilise vähemusena (rühmasisene identifitseerumine ühise keele – viipekeele alusel, ühtne haridustaust, tihedad omavahelised kontaktid, aktiivne seltsielu kurtide klubides ning teistes

organisatsioonides, tendents asuda elama sinna, kus on teisigi kurte, jm). Siia võiks lisada veel sellised nähtused nagu rühmasisene abiellumine, teadlikkus oma ajaloost ning teatud iseloomulikud käitumisnormid, mis tulenevad sellest, et ümbritseva tajumisel ning suhtlemisel on määravaks kanaliks nägemine. Näitena võiks tuua normi, mille kohaselt adressaadil ei sobi katkestada pilgukontakti viipelejaga teate edastamise ajal. Sellist käitumist tõlgendaks teate saatja ebaviisakusena.

J. Woodward on võrrelnud Ameerika kurte teiste vähemusgruppidega ja toonud esile rea vähemusrühmade (sh kurtide) allasurutud seisundit kajastavaid jooni, sh enamuskultuuri esindajate suhtumine neisse kui alaväärtuslikesse, koolitamine kinnistes haridusasutustes, õpetajateks enamuskultuuri ja -keele esindajad, enamuse keele forsseeritud õpetamine, vähemuskeele kasutamise keelamine koolis jne. Kuid lisaks neile on kurtide olukorda raskendanud kolm tegurit, mida teiste vähemuste juures ei esine. Esiteks on kurtide kogukond pidanud seisma vastu kuuljate stereotüüpsele suhtumisele, mille kohaselt kurtus ja kurdid on üksnes meditsiinilis-patoloogiline nähtus. Teiseks on vähem kui 10 protsendil kurtidest lastest kurdid vanemad. See tähendab, et enamik kurtidest lastest ei kuulu automaatselt oma vanematega samasse kultuurirühma ning nende liitumine kurtide kogukonnaga ei toimu otseselt vanemate kaudu. Kolmandaks, kurtide kogukonna keel ei erine enamuse keelest mitte ainult struktuuri, vaid ka produtseerimis- ja tajukanali poolest. Keeleline surve kurtidele on olnud eriti tugev, kuna kuuljad ei aktsepteeri sageli viipekeelt tõelise keelena (Woodward 1989).

Alates 1970. aastatest on eriti Põhjamaades ja Põhja-Ameerikas keelelis-kultuurilise lähenemise kandepind pidevalt laienenud. 1990. aastatel leidis see teema mõningast käsitlemist ka Eestis (vt Laiapea 1990, Paavel ja Toom 1991).

Mõlemad eespool esitatud lähenemisviisid kajastuvad ka kurtide laste õpetamise moodustes ja prioriteetides. Kurtide haridust käsitlevas kirjanduses tuuakse enamasti eraldi esile kaht tüüpi koolkonnad: ühed, mis oma pedagoogiliste eesmärkide saavutamiseks keskenduvad kurtide laste häälikulise kõne ning lugemis- ja kirjutamisoskuse arendamisele viipekeelt kasutamata, ja teised, milles viipekeel on üheks hariduskeeleks. Selguse huvides kasutan edaspidi mõisteid *ükskeelne* ehk *oraalne* ja *kakskeelne* haridusparadigma. Käesoleva artikli teema eeldab nende kõrvutamist

rõhuasetusega keeleõpetuse küsimustele. Järgnevalt tutvustan kurtide kõneoskuse (sh kõneselguse) ning lugemis- ja kirjutamisoskuse kujunemist ning taset kajastavat andmestikku, niivõrd kui see on allikate kaudu kättesaadav olnud. Seejuures ei saa mööda minna ka kurtide laste kognitiivse ja sotsiaalse arengu temaatikast.

6. 2 Ükskeelne haridusparadigma

Mõiste „ükskeelne haridusparadigma” alla mahub ajaloolises plaanis vaadatuna mitmeid koolkondi, mille erijoonte täpsem vaatlemine ei ole käesoleva töö ülesanne. Neid koolkondi ühendavaks põhimõtteks on ühe keele – kõnekeele – õpetamine kurtidele lastele teist keelt (viipekeelt) kasutamata. Eeldatakse, et kõnekeelest kujuneb kurdi lapse peamine või ainuke suhtlemisvahend ning mõtlemise alus. Õpetataval keelel on ainetundides paralleelselt ka õpetuskeele funktsioon. Suulise kõne ning lugemis- ja kirjutamisoskuse kujundamist vaadeldakse pikaajalise protsessina, mis peab olema seotud laste elu ja tegevusega. Õpetuses kasutatakse peamiselt suulist kõnet, mida õpilased peavad õppima suult lugema, mõnes koolkonnas ka sõrrendamist ja/või üksiksõnade visualiseerimist viibete abil. Suulise kõne kujundamisel arendatakse ning kasutatakse maksimaalselt ära kuulmisjääki (auditiiv-verbaalne teraapia).

Traditsiooniline surdopsühholoogia on olnud seisukohal, et kurtus toob kaasa muutusi psüühika struktuuris. Selle järgi viib esmane puue – kurtus – muutusteni nn teise signaalsüsteemi – kõne arengus, kõne vaegareng omakorda mõjutab psüühiliste protsesside arengut. Korrektsioon toimub teiste, kahjustamata analüsaatorite kaudu ning kahjustatud analüsaatori funktsiooni arendamise kaudu. P. Oléron uuris 1950. aastatel kurtide laste mõtlemist. Katses pidid kurdid lapsed liigitama esemeid mitmesuguste tunnuste alusel (kuju, värv jne). Oléroni andmetel valmistas see neile suuri raskusi. Ta sedastas neil kuuljate lastega võrreldes mahajäämust mõtlemise arengus ning põhjendas seda kõne vaegarenguga. Lapse abstraktse mõtlemise kujunemise puhul on oluliseks peetud tajutava pidevat tõlgendamist ja mõtestamist. Kuzmitšova määratleb sensoorse info vastuvõttu kui protsessi, milles tajumine on lahutamatu seotud tajutava tõlgendamisega. Seda toimingut seostab ta aga eelkõige kuulmismeele ja suulise kõne

olemasolu või puudumisega. Kurdi lapse mõtlemise arengu pidurdajaks on tema arvates (kuuldeliselt) tajutava nappus ning sellest tulenev semantilise interpretatsiooni puudulikkus. Kuulja laps „supleb” keeles ja saab vastused kõigile oma küsimustele, mida kurdi lapse kohta sageli öelda ei saa (Kuzmitšova 1983). Traditsiooniline surdopsühholoogia on aga tähelepanuta jätnud tõsiasja, et viipekeele kasutamine võib taastada taju ja tajutava tõlgendamise vahelise seose, seda küll teise kanali – nägemise kaudu. Probleem on seega taandatav eelkõige sobivale keelekeskkonnale, mis võib ju olla puudulik ka kuulja lapse jaoks. Kuulmise puudumine lapsel on vaid tegur, mis oluliselt suurendab kõnestiimulite vähesuse tõenäosust ning teeb kurtidest lastest riskirühma. Kui suulise kõne stiimulite vähesus tuleneb füsioloogilistest teguritest (s.o laps võib küll olla kõnekeskkonnas, kuid see ei toimi tema jaoks sensoorselt sobivana), siis viipekeelse keskkonna olemasolu või puudumine on sotsiaalne probleem, mis taandub sellele, kas last ümbritsevate inimeste seas on viipekeele valdajaid/õppida tahtjaid.

6.3 Andmeid kurtide kõne selguse kohta

Paljude uuringute käigus on saadud andmeid selle kohta, kui suur osa kurtide kõnest on kuuljatele arusaadav. J. Pesose 1961. a uuringu andmetel said kuuljad aru 40% üksiksõnadest ja 10% lausetest. Howarthi (uuring aastast 1965), Markildesi (1970) ja Smithi järgi said kuuljad aru vastavalt 19%, 19,1% ja 18,7% lausetest (vt Suonpää 1978). 1993. a viidi samasugune uuring läbi ka Porkuni kurtide koolis. Katses osales 43 5.–12. klassi õpilast, kes moodustasid 84% koolis õppivatest selle vanuserühma õpilastest. Kõik õpilased olid läbinud programmikohase hääldus- ja kuuldetreeningu, mis algas juba lasteaias ning jätkus koolis. Kurtide õpilaste kõne jäädvustati videolindile. See tähendab, et kuuljad audiitorid ühtaegu kuulsid kõnet ning nägid ka kõneleja nägu ja hääldusliigutusi, mis on kõne jälgimist soodustav tegur.

Videolindile talletatud materjal, mida kurtid õpilased hääldasid, koosnes kolmest, keskmiselt 30-sõnalise kogupikkusega lausest ja 19 üksiksõnast. Laused olid võetud õpilastele tuttavatest, eesti keele tunnis juba läbi töötatud tekstidest. Sõnu valides

varieeriti selliseid aspekte nagu silpide arv, lahtised ja kinnised silbid, häälikuühendid (näiteks diftongid ja konsonantühendid). Audiitoritena kasutati kaht rühma, kummaski viis inimest. Ühe rühma moodustasid inimesed, kelle varasemad kontaktid kurtidega olid olnud minimaalsed, teise rühma sama kooli õpetajad, kes olid kurtidega töötanud keskmiselt 22 aastat. Esimese rühma audiitorid said aru 14,1% tekstina esitatud materjalist ja 15,7% üksiksõnadest. Teisel rühmal olid vastavad näitajad 42,3% ja 35,5% (Kristov 1993). Nagu näha, ei erine esimese rühma tulemused oluliselt eespool toodutest. See, et õpetajate rühma tulemused olid märgatavalt paremad kui eelneva kogemusega rühmal, näitab, et aja jooksul kuulmine kohaneb kurtide kõnes esinevate hääldamise erijoontega, kuid mitte sedavõrd, et kogu kõne muutuks mõistetavaks. Tulemused viitavad sellele, et ükskeelse õpetuse üht peamist eesmärki – arusaadava hääldusoskuse kujundamist – võib nimetatud lasterühmal pidada vaid osalt saavutatavaks.

Seni käsitletu puudutab vaid suulise kõne artikuloorset külge. Järgnevalt püüame lähemalt vaadelda auditiiv-foneetilise keele süntaktiliste ja semantiliste aspektide omandamist kurtide poolt, samuti seda, milline on uuringute põhjal nende kirjaliku kõne valdamise tase. (Kirjalikku kõnet mõistetakse siin ja edaspidi nii lugemis- kui kirjutamistoimingu tähenduses.)

6. 4 Ükskeelselt õpetatud kurtide kirjaliku kõne valdamisest

Lugemis- ja kirjaliku eneseväljendusoskuse saavutamist on peetud kurtide õpetamisel üheks peamiseks eesmärgiks. Tänapäeva ühiskonnas on kirjutatud keelt valdamata äärmiselt raske toime tulla ka normaalse kuulmisega ning häälikulist kõnet vabalt valdaval inimesel. Kurtidel, kellel, nagu eespool nägime, on hääldusoskus sageli puudulik, on hea lugemis- ja kirjutamisoskuse saavutamine veelgi olulisem. Kui vahetu kõneline suhtlemine kuuljatega on piiratud ja takistatud, saab seda asendada kirjutatud tekstiga. Lugemisoskus (siin tähenduses *loetust arusaamise oskus*) tagab osasaamise kirjutatud tekstidest ning on hariduse omandamise elementaarne eeldus. Ometi nendivad paljud eri aegadel kurtide kirjakeele taset uurinud teadlased, et vaatamata

haridusprogrammides seatud kõrgetele eesmärkidele on kurtide tegelikud saavutused kirjakeele valdamise alal enamasti küllaltki viletsad. Peamise järelalusena tuuakse välja see, et õpetuse käigus ei ole kurdid omandanud keele süsteemi või on selle omandanud puudulikult. Keele morfoloogia, süntaksi ja semantika valdamine on aga lugemise eeldus. Oraalse õpetuse paradoks on selles, et info püütakse kurtideni viia just neid kanaleid pidi, mida nad oma eripära tõttu kõige vähem valdavad – kuulmise ja suulise kõne kaudu. J. Pesonen peab 1968. a avaldatud artiklis probleemi põhjuseks seda, et kurtidel on suulise kõne tajumisel raske eristada foneeme (Pesonen kasutab suultlugemise kontekstis mõistet *visiofoneem*). Kuna kõnesignaalide visuaalne eristamine on raskendatud, ei saa lapsel selle alusel ka keele süsteem välja areneda. Ta hindab foneemide visuaalse eristamise tõenäosust kurtidel umbes 58%-le. Võimalus, et foneeme segistatakse, on seega üpris suur (vt Hakkarainen 1988).

J. Juurmaa toob esile, et suultlugemisoskus areneb kurtidel lapsel 13. eluaastani ja selle ajani võib täheldada ka olulisemat sõnavara kasvu. Sõnavara kasvu piiratus on Juurmaa arvates tingitud suultlugemise raskustest (Juurmaa 1967).

Lichtensteini 1983. aasta uuringu andmeil õpib kurt laps üheaegselt nii lugema kui ka keele süsteemi tundma, kuulja laps seevastu toetub olemasolevale, suulise kõne pinnal kujunenud keele oskusele. See on kognitiivses plaanis kurtidele lapsele raske ülesanne. Lichtensteini uurimuse kohaselt kasutavad kurdid õpilased lugemisel mitut teksti rekodeerimise mehhanismi (rekodeerimise all mõeldakse mingi koodi muutmist teiseks, näiteks kirjutatud teksti muutmist kõneks). Lichtenstein tegi kindlaks, et peamiselt rekodeeriti loetut kõneks (häälusliigutusteks?) ja/või viibeteks (vt Hakkarainen 1988). Wrightstone, Aronow ja Moskowitz mõõtsid 1960. aastate algul 5307 USA ja Kanada 10–16-aastase kurdi õpilase lugemisoskust. Vaid 8% uurituist oli omandanud kuuljate kooli IV klassile vastava lugemisoskuse (Hakkarainen 1988).

J. Juurmaa on uurinud Soome kurtide laste sõnavara. Ta märgib, et see on väike ning piirdub peamiselt konkreetsete mõistetega. Autor toob esile, et abstraktsemate mõistete tähenduse omandamine eeldab vastavate sõnade kasutamist paljudes kontekstides ja situatsioonides (Juurmaa 1963). Hammermeister võrdles 1950.–1970. aastatel kurtide lugemisoskuse arengut kooli ajal ja 7–13 aastat pärast kooli lõpetamist.

Kuigi sõnavara oli oluliselt kasvanud, ei täheldanud ta arengut loetust arusaamise osas. See valmistas endiselt suuri raskusi (vt Hakkarainen 1988).

Trybusi ja Karchmeri 1977. a uuringu andmeil vastas kurtide lugemisoskuse tase 20-aastaselt keskmiselt IV–V klassi tasemele ($N = 6871$). Vaid 10% uuritavast kontingendist luges VIII klassi tasemel või paremini. Conrad uuris 1970. aastatel kooli lõpetavate kurtide lugemisoskust Inglismaal ja Walesis. 15–16-aastaste kurtide ($N = 468$) lugemisoskus vastas keskmiselt 9-aastaste kuuljate omale. Kooli lõpetanud kurtide seas oli vaid viis sellist, kelle lugemisiga langes kokku nende kronoloogilise eaga. Kaks nendest olid kurtide vanemate lapsed (vt Hakkarainen 1988).

L. Hakkarainen uuris lünktekste sisaldavate testide abil Soome kurtide õpilaste kirjaliku kõne valdamise taset ning võrdles seda kuuljate laste omaga. Uurimistulemused osutasid, et 15-aastaste kurtide lugemisoskus vastas 8-aastaste kuuljate lugemisoskusele. Seejuures oli keele semantilise ja süntaktilis-morfoloogilise valdamise tase kurtidel veelgi nõrgem kui 8-aastastel kuuljatel. Eriti suuri raskusi valmistas neile üksnes grammatilist tähendust omavate sõnade asetamine lünka. Lünktekstides andsid nad soome keele grammatika seisukohalt korrektseid vastuseid vaid 35% ulatuses (Hakkarainen 1988).

Robbins ja Hatcher põhjendavad kurtide lugemiseraskusi eelkõige süntaksi puuduliku tundmisega. Ühe lugema õpetamise juures esineva puudusena nimetavad nad liigset keskendumist kontekstivälistele üksiksõnadele (vt Hakkarainen 1988).

Kurtide kirjaliku eneseväljenduse puhul on toodud esile sõnavaralist piiratust ja ühekülgsede lausekonstruktsioonide kasutamist. Myklebusti eksperimendis (1964) näidati 7–15-aastastele kurtidele pilte ja paluti neid kirjeldada. Sama katse tehti ka kuuljate kontrollrühmaga. Saadud kirjutistes võrreldi keelelist produktiivsust (lausete ja sõnade hulk), abstraktsusastet ning süntaksi valdamist. Kurtide rühm osutus nõrgemaks kõigis kolmes aspektis. 7-aastaste kuuljate laste süntaksivaldamine oli samaväärne 15-aastaste kurtide omaga (vt Hakkarainen 1988).

L. Hakkaraise järgi ei näita 60 aasta jooksul eri maades tehtud kurtide lugemis- ja kirjutusoskuse mõõdistamised märgatavat progressi nende toimingute valdamisel (Hakkarainen 1988). Kahjuks pole uuritud Eesti kurtide kirjaliku kõne valdamist.

Pedagoogilises töös tehtud tähelepanekud lubavad oletada, et meie keskmised näitajad ei ole kõrgemad teiste maade uurimustes tuvastatutest.

Ükskeelse, suulisele kõnele orienteeritud õpetuse kesised tulemused tõid 1960. aastate lõpul ja 1970. aastate algul kurtide õpetamise suuna, mida tuntakse totaalse kommunikatsiooni meetodina. See meetod on praegu kasutusel enamikus Ameerika Ühendriikide kurtide koolides ning on levinud ka mitmel pool mujal maailmas. 1976. a määratlusid Ameerika kurtide koolide direktorid oma konverentsil seda meetodit järgmiselt: „Totaalne kommunikatsioon on filosoofia, mis kasutab efektiivselt kommuniqueerumiseks kuulmiskahjustusega inimestega ära kõik kuuldelise, käelise ja suulise suhtlemise võimalused” (tsit. Savitš 1988). UNESCO määratluse järgi hõlmab totaalse kommunikatsiooni meetod kõiki võimalikke oraalse, manuaalse ning häälikulise suhtlemise võimalusi. Siia alla kuuluvad ka miimika, viiped, lugemine, kirjutamine ja teised vahendid, mis tagavad kommunikatsiooni selguse ning ligipääsetavuse (Savitš 1988). 1970. aastatel levis meetod ka mitmetes Euroopa maades ning on praegu ilmselt kõige enam kasutatav meetod kurtide õpetamisel. Teistest oraalse õpetuse meetoditest eristab totaalselt kommunikatsiooni see, et õpetaja saadab oma suulist kõnet üksikviibetega, mis teeb suultlugemise õpilaste jaoks kergemaks. Olemuselt on ka totaalne kommunikatsioon ükskeelne (kõnekeelne) meetod, kuna viipekeelest laenatud viiped on allutatud kõnekeele süntaksile ning õpilased saavad sellisest viibetega saadetud kõnest aru sedavõrd, kui nad valdavad kõnekeele süntaksit.

Totaalse kommunikatsiooni meetodi rakendamisel täheldati küll õpilase-õpetaja vahelise suhtlemise hõlbustumist ja teineteisest arusaamise olulist paranemist, kuid oodatud edasimineku lugemis- ja kirjutamisoskuse alal jäi tulemata (Hansen 1989, Johnson, Liddell ja Erting 1990). See oli ka ootuspärane, sest suulise kõne visualiseerimine kurdile lapsele ei tähenda veel, et ta saaks seda täies ulatuses mõtestada. Kood, mis sel teel kurtideni jõuab, on vaesestatud, kuna viibete ja sõnade tähendusväljad tihti ei kattu ning enamik kõnekeele morfeeme (v.a sõnatüved) jääb vahendamata. Ameerika uurijad märgivad, et inimene, kes püüab korrada kõnelda ja viibelda, seisab nii psüühiliselt kui füüsiliselt lahendamatu ülesande ees. Kahjustatud on signaali üks pool või isegi mõlemad. Kõnelemise ja viipleme rütm on erinev. Mida korrektsemalt püütakse edasi anda suulist kõnet, seda enam kannatab viiplemine ja

vastupidi. Eelisolukorras on need lapsed, kelle kuulmine on parem. Autorid kasutavad kõnealuse meetodi iseloomustamiseks sõnaühendit *manuaalne oralism* (Johnson, Liddell ja Erting 1990).

Euroopas leidis totaalsete kommunikatsiooni meetod esmalt kasutamist Põhjamaades, eriti Taanis ja Rootsis. Seal jõuti kõige kiiremini selgusele ka selle puudustes ning pakuti välja uus võimalus – kurtide laste kakskeelne õpetamine lähtudes keelte iseseisvuse ja lahususe põhimõttest.

6. 5 Kaks keelt kurtide hariduses

Kakskeelsuse mõistet kasutatakse kurtide keeleküsümiste kontekstis teistsuguses tähenduses kui kuuljate puhul, kus see enamasti tähistab kahe kõnekeele paralleelset omandamist erinevat keelt kasutatavalt inimestelt (näiteks erikeelsetelt vanematelt).

Kurtide kasvatuses ja hariduses tähendab kakskeelsus seda, et viipekeelt, mille kurdid lapsed omandavad eriõpetuseta vaba suhtlemise käigus (ja mis on nende igapäevases elus põhikeel), kasutatakse lähtekeelena kõnekeele õpetamisel ning ühe keelena aineõpetuses. Seejuures on keeleõpetuse peamine eesmärk kirjaliku kõne valdamine. Viipekeel on sel juhul kurdi lapse esmakeele, kõnekeel (kirjakeel) aga teise keele staatuses. Teise keele omandamise edukus on sõltuvuses esmakeele omandamisest ja omandamise astmest ning sellest, kuivõrd on teise keele õpetamisel osatud ära kasutada esimese keele oskust (tõlkimine keelest keelde, kirjutatud tekstide tõlgendamine, lahtiseletamine). Viipekeel on selles paradigmas ka üks olulisemaid õppeaineid, mille osatähtsus ning eesmärgid on samad, mis kuuljate laste emakeeleõpetuses. Oma keele väärtustamine ja teadvustamine annab lastele võimaluse määratleda end kurtide kogukonna liikmena, aktsepteerida ennast kurdina oma teisisiolemises võrreldes kuulva enamusega.

Kakskeelsus ei ole kurtide hariduses iseenesest midagi uut, kuigi kõnealune mõiste tuli selles kontekstis käibele alles 1970. aastatel. Viipekeel käibis 19. sajandil kirjutatud keele kõrval õpetuskeelena paljudes kurtide koolides nii Euroopas kui Põhja-Ameerikas. Viipekeeles õpetasid oma aineid kurdid õpetajad, kes näiteks 1850. aastal

moodustasid ligi 50% Ameerika Ühendriikide kurtide koolide õpetajate üldhulgast (Sacks 1990). Kurtide koolide rajajateks olid paljudes maades kurdid (sh Soome, Rootsi). 19. sajandi lõpupoole muutus aga nii Euroopas kui Ameerika Ühendriikides valitsevaks ükskeelne, suulise kõne kujundamist peaesmärgiks pidav lähenemine ning kurtidest õpetajate arv kahanes märgatavalt. Tugeva tõuke andis sellele 1880. a Milanos toimunud ülemaailmne kurtide hariduse alane kongress, mille osavõtjad otsustasid üsna üksmeelselt võtta suuna nn puhta suulise meetodi kasutamisele. 167 osavõtjast hääletas selle otsuse poolt 106, hääletamata jättis 56 ja vastu oli üksnes neli ameeriklast (Savitš 1988). Puhas suuline meetod kujunes enamikus maades, kus kurtide haridussüsteem üldse eksisteeris, domineerivaks ning on seda paljudes maades (küll ehk teatud muutustega) praegugi.

Kuigi totaalse kommunikatsiooni meetod vastandas end nn puhtale suulisele meetodile, ei toonud selle rakendamisele kaasa viipekeele lülitamist kurtide õpetusse, vaid üksnes viipekeelest laenatud elementide kasutamise ükskeelses õpetuses. Nagu juba öeldud, ei õigustanud meetod sellele pandud lootusi kurtide kirjaliku kõne kujundamise osas. Kuid alles siis, kui viipekeelte uurimine oli leidnud oma koha lingvistikas ja psühholingvistikas ning oli kogunenud piisavalt empiirilist andmestikku viipekeelte struktuuri ja kurtide laste (keelelise) arengu kohta, tekkisid eeldused kurtide kakskeelse õpetuse teoreetiliste aluste formuleerimiseks ning reformideks pedagoogilises praktikas. Vaatame järgnevalt mõningaid alusteaduste teese ja järeldusi, millele kurtide kakskeelne õpetamine tugineb.

6.6 Kurt laps ja varane suhtluskeskkond

Suhtlemine ema ja lapse vahel algab palju varem, kui laps ütleb esimese sõna või teeb esimese viipe. 1960. aastatel alanud inimsuhtlemise mikroanalüütilised uuringud tõid esile tõsiasja, et suhtlejate vahel toimub alati teatud liigutuste sünkroniseerumine. Condon tegi 1970. aastate lõpul kindlaks, et juba vastsündinu liigutused on temale suunatud kõnega sünkroonis (Preisler 1983).

Kuigi enamik vaatlusi on tehtud kuuljate lastega häälikulise kõne keskkonnas, on olemas andmeid ka varase viipekeele keskkonna mõjust lastele. Meastas y Moores uuris 1970./1980. aastate vahetusel kurte emasid, kes kasutasid viipekeelt suhtlemisel oma lastega 1. elukuul (laste kuulmise seisundit polnud uuringu ajaks veel kindlaks tehtud). Vaatlusalustel lastel täheldati ema viipekõnega sünkroniseeritud sõrmede liigutusi – ühel juhul juba 24 päeva vanusel imikul (vt Preisler 1983). Liigutuste rütmi sünkroniseerumist on mitmed autorid pidanudki suhtlemisprotsessi, dialoogi lähtekohaks. On täheldatud, et emad tõlgendavad laste liigutusi tähenduslikena ka siis, kui neil veel tegelikult semiootilist funktsiooni ei ole. Emapoolne ennetav signaalide semantiseerimine võib aga aidata välja areneda lapse sümboliseerimisfunktsioonil. Laps võib hakata sama liigutust (näiteks osutamine) kasutama kindlas situatsioonis teatud kommunikatiivsete eesmärkide saavutamiseks. 10–11-kuusel lapsel on juba välja kujunenud arvestatav suhtlusoskus – ta osaleb lihtsas mängus ning suudab väljendada rahulolematust teatud olukordadega (vt Preisler 1983). Olulisel kohal esimeses suhtlemises on pilgukontakt emaga. Goren, Sarty ja Wu tõid 1975. a esile, et juba üheksa minutit pärast ilmaletulekut on vastsündinu jaoks visuaalsete stiimulite seas kõige olulisemal kohal tema juures oleva inimese silmad. Lapse nägemine on sünnihetkeks juba küllalt hästi välja arenenud ja 4.–5. elukuuks võib nägemistaju pidada füsioloogilises mõttes väljakujunenuks. Kuulmistaju areng seevastu kestab viienda eluaastani. Ema (siin ja edaspidi tähenduses *inimene, kes lapsega kõige enam tegeleb*) hakkab esemeid, mida laps pilguga haarab, nimetama. Trevartheni järgi on just laps see, kes kutsub esile muutuse ema käitumises. Võib öelda, et eeldused kõne tekkimiseks hakkavad kujunema palju varem, kui laps jõuab esimese sõna või viipeni. Selles protsessis on olulisel kohal lapse ja ema liigutuste sünkroonsus, lapse liigutuste ja hääliksuste „semantiseerimine” ema poolt, vastastikune pilgukontakt, tähelepanu keskendamine samadele esemetele ja nähtustele, vastastikune näosignaalide tõlgendamine. Kõne-eelses suhtlemises on nähtud hilisema kõnelise dialoogi arhetüüpi (mõistet *kõne* kasutan üldmõistena, mis hõlmab nii häälikulist kui viipekõnet). Kui kõne-eelne suhtlemine on mingil põhjusel häiritud, kajastub see ka kõnelises suhtlemises ja ilmselt kogu isiksuse arengus (vt Preisler 1983).

G. Preisler toob oma uurimuses välja tõsiasja, et kõne-eelne suhtlemine võib tõsiselt kahjustuda, kui kuulja lapsevanem saab teada oma lapse kurtusest. Tavaliselt ei selgu diagnoos enne, kui laps on umbes aastane. Kui ema oli seni oma lapsega suhelnud normaalselt ja pingevabalt, siis peale diagnoosimist muutub tema suhtumine lapsesse tihti pingestatuks, pseudopedagoogiliseks. Erilist tähelepanu hakatakse pöörama oma selgele artikulatsioonile, mis peaks justkui soodustama lapsel suultlugemise õppimist. Näoilme ja kõne rütm muutub. Muutus vanemate käitumises ei jää kajastumata ka lapse käitumises, kes tajub vanemate suhtumise/suhtlemise äkilist muutumist. Mitteverbaalse suhtlemise vormid (selle all ei ole mõeldud viiplemist, vaid nn loomulikke žeste ja näosignaale), mida kuulja lapsega suheldes alati kasutatakse, jäävad nüüd kõrvale, kuna vanemad ootavad pingsalt suulise kõne väljakujunemist ning arvavad, et mitteverbaalne suhtlemine võib seda protsessi kuidagi takistada. Rikutakse väljakujunenud/-kujunevad suhtlemisnormid ja -konventsioonid, suhtlemine asendub õpetamisega. Laps ei omanda käitumisnorme, mida saab õppida vaid pingevaba suhtlemise käigus. Paari aasta möödudes, puutudes kokku varase viipekeelekogemusega kurtide eakaaslastega, ei oska oralselt kasvatatud kurdid lapsed teistega adekvaatselt suhelda. Nende viipekõne on puudulik või seda pole üldse, puudub oskus võtta kontakti ilma häälitsemata (Preisler 1983). Suhtluspädevusse tekkinud ebakohtade tulemusel võib lapsel välja kujuneda sotsiaalse arengu peetus, mis ei tulene enam otseselt lapse kurtusest. Kurtuse diagnoosimine on vaid lähtepunkt, mis võib ajendada vanemaid muutma oma senist suhtumist lapsesse. See omakorda ei jäta mõju avaldamata lapse sotsiaalsele, keelelisele ja kognitiivsele arengule.

6. 7 Kuuljate ja kurtide laste kõne arengust

Esimesed katsed uurida laste kõne arengut tehti juba 19. sajandil. Selle ala kujunemine omaette distsipliiniks jäi aga 20. sajandisse ning oli seotud psühholoogia ja keeleteaduse arenguga. Lapse kõne arengut on eri uurijate poolt vaadeldud (arengu)psühholoogilisest, sotsioloogilisest, neurolingvistilisest ja keeleteaduslikust vaatenurgast. Olulist infot on andnud kõnepatoloogiate (näiteks afaasia) uuringud.

Viimaste aastakümnete jooksul on üsna palju uuritud kõne omandamist kurtide laste poolt (nii kõne- kui viipekeele osas) ja võrreldud saadud andmeid kuuljatelt lastelt saadutega.

L. Vögotski on rõhutanud kõne ja mõtlemise seotust. Laps sünnib sotsiaalsesse keskkonda ning esmalt mõtlemine ja seejärel kõne hakkavad arenema tema ja keskkonna vahelise interaktsiooni tulemusel. Mõtlemine on oma olemuselt ja tekkemehhanismilt sotsiaalne nähtus. Ka kõne areng algab sotsiaalsest interaktsioonist, dialoogist lähedalseisva(te) inimes(t)ega. Tekkiva kõne üks olulisi funktsioone on lapse (mõtte)tegevuse juhtimine. Algul juhib laps oma tegevust välise kõne abil, hiljem see internaliseerub, muutub sisekõneks. Ema kõne peab olema lapse omast raskusastmelt veidi ees, kuid mitte liiga palju. Vögotski kasutab siin mõistet „lähima arengu tsoon”. Laps ei saa oma kõne arengus ühtegi etappi vahele jätta – iga etapp moodustab aluse järgmisele (Vygotsky 1962).

Teist ja kolmandat eluaastat peetakse lapse kõne kiire arengu perioodiks. Arengupsühholoogia klassik J. Piaget tuvastas lapse kõne arengu sõltuvuse tema kognitiivsest arengust tervikuna. Laste keelelist ja kognitiivset arengut vaadeldes tõi ta välja kindlad staadiumid, mille tema arvates kõik lapsed oma arengus läbivad. Iga etapi läbimine on vältimatu eeltingimus järgmisesse jõudmiseks. Piaget käsitab kõne arengut kui üht osa semiootilise (sümbolilise) funktsiooni arengus. Semiootilise funktsiooni teke annab märku sellest, et laps on oma kognitiivses arengus läbinud esimese, nn sensomotoorse staadiumi. Ka hilisemad uurijad on täheldanud seost kõne ja kognitiivse arengu vahel. Näiteks Sinclair de Zwarti järgi tulevad lokaalsusväljendid lapse kõnesse etapiti vastavalt sellele, kuidas areneb tema ettekujutus ruumist ja ruumisuhetest. Grammatika areng on seega seotud kognitiivse arenguga (vt Leiwo 1993).

E. Lennebergi järgi määrab lapse kõne arengu tema üldine füsioloogiline ja neuroloogiline küpsemine. Lenneberg leidis oma väitele tuge eelkõige tõsiasjast, et kõigi keelte omandamine esmakeelena näib lastel toimuvat igal pool sarnase skeemi alusel ja samades suhetes teiste arenguprotsessidega. Kõne areng ei allu tahtlikule kiirendamisele – see algab siis, kui lapse aju on saavutanud teatava füsioloogilise ja neuroloogilise küpsusastme. Lenneberg toob välja seose kõne omandamine ja ajupoolkerade funktsioonide kujunemise vahel. Afaasiauuringud on näidanud, et kui 2–

3-aastane laps kaotab vasaku ajupoolkera kahjustuse tagajärjel kõnevõime, siis algab varsti tema kõne areng uuesti – parem ajupoolkera võtab vasaku ülesanded üle. Mida nooremal lapsel selline kahjustus tekib, seda kergemini kõnekeskus ja kõne taastuvad. Puberteedi- ja täiskasvanueas tekkivad kahjustused osutuvad aga sageli korvamatuks – aju on selleks ajaks juba kaotanud võime moodustada uus, alternatiivne kõnekeskus. Lenneberg järeldab siit, et on olemas kriitiline vanus, mille ületamise järel ei ole normaalne kõne omandamine enam võimalik (Lenneberg 1967).

Lennebergi teooriat kõne omandamise kriitilise perioodi kohta toetab E. Newporti uuring täiskasvanud kurtide viipekeele kompetentsist. Uuring viidi läbi nn loomuliku eksperimendi põhjal – vaadeldi kurte, kes olid olnud viipekeele keskkonnas vähemalt 30 aastat ja käinud samas kurtide koolis. Ühe vaatlusaluse rühma moodustasid kurtide vanemate kurdid lapsed, kes olid viipekeele keskkonnas viibinud sünnist saati. Teise rühma moodustasid need, kes olid hakanud viipekeelt omandama 4–6-aastaselt, kolmanda need, kes hakkasid viipekeelt õppima pärast 12. eluaastat. Rühmiti oli kurtide saavutatud viipekõne tasemes olulisi erinevusi – tulemused näitasid, et keele omandamine toimub seda edukamalt, mida varem laps sobivasse keelekeskkonda satub (Sacks 1990, Bellugi ja Klima 1990).

Mitme uuringu tulemusena on esile toodud, et soodsas keelekeskkonnas viibivad kurdid lapsed läbivad viipekeele omandamisel samad staadiumid nagu kuuljad lapsed kõnekeele omandamisel. Alates sünnist kuni kolmanda eluaastani ja ka hiljem on nende viipekõnes täheldatud samu nähtusi, mis on omased samavanustele kuuljatelegi lastele, sh viipelallamist umbes 7–10 kuu vanuses, ühesõnalause (loe: üheviipelause) perioodi (11.–14. kuu), kahesõnalause perioodi (16.–22. kuu). Ka grammatika (morfoloogia ja süntaksi) omandamine toimub sama mustri järgi nagu kuuljatel lastel. Nii võib ka kurtide väikelaste viipleemisest leida nn üleregulatsiooni – nähtust, kus laps laiendab mingit grammatikareeglit väljendusele, mis täiskasvanute kõnes allub teistsugusele normile (näiteks *meesed* pro *mehed* eesti laste kõnes). Ka väljenduste keerukusaste kasvab mõlemal lasterühmal samas tempos (Petitto 1983). Schlesinger ja Meadow mõõtsid 19-kuuse kurdi lapse viipevara suuruseks 117 viibet – rohkemgi, kui on sõnu sama vanade kuuljate laste kõnes. Esimesed viiped on sageli ülemäära üldistavad – laps võib nendega tähistada suuremat hulka referente, kui on viipel täiskasvanute

keelekasutuses (näiteks nimetada kõiki mehi isadeks). Lisaks sellele on esimesed üheviipelised laused tihti holofrastilised, s.t nad võivad erinevates olukordades väljendada mõtteid, mille esiletoomiseks täiskasvanu kasutaks pikemaid väljendeid. Mõlemad nähtused on tuttavad ka kuuljate väikelaste kõne uurijatele (Schlesinger ja Meadow 1972).

Vaid väikesel osal (eri andmetel 6–10%) kurtidest lastest on kurdid vanemad ehk teisisõnu, on tagatud lapse sensoorsetele eeldustele sobiv keelekeskkond (seda muidugi juhul, kui vanemad suhtlevad lapsega viipekeeles). Nendele lastele on viipekeel emakeeleks. Nende vanemad kasutavad seda keelt suhtlemisel lapsega ja omavahel, samuti sõpradega. Nii toimub selle rühma laste keeleline areng samades tingimustes nagu kuuljatel lastel, s.o areng on eakohane. Uuringud kinnitavad, et üldjuhul on need lapsed edukamad ka kõnekeele õppimisel. Umbes 90 protsendil lastest on aga kuuljad vanemad, kelle „ettevalmistav” aeg viipekeele õppimiseks (ja selle vajadusest arusaamiseks) pärast lapse kurtuse tuvastamist on väga lühike või puudub hoopis. Isegi parimate tingimuste juures (tahe ja võimalus keelt õppida) ei saa loota, et kuuljad vanemad oleksid kurdile lapsele heaks ning ammendavaks keelemudeliks. Kas see tähendab, et kuuljate vanemate kurtide laste (viipe)kõne ei saa kunagi jõuda tasemeni, milleni küünivad kurtide vanemate lapsed? Rootsi uurija I. Ahlgreni kogemused kinnitavad vastupidist. Ta jälgis nelja aasta jooksul (1975–1979) nelja kurdi lapse keelelist, kognitiivset ja sotsiaalset arengut. Projekti alguses olid lapsed 10–17 kuu vanused. Kahel lapsel olid kurdid, kahel kuuljad vanemad. Ka kuuljad vanemad olid otsustanud kasutada lapsega suhtlemiseks viipeid (viibeldud rootsi keelt). Kuigi Ahlgren sedastas projekti algul kuuljate vanemate laste viipekõne ja kommunikatiivse kompetentsi mahajäämust võrreldes kahe teise lapsega, hakkasid erinevused kaduma kohe, kui ka esimesed paigutati viipekeele keskkonda (lasteaeda), kus nad said suhelda täiskasvanud kurtide ja teiste, kurtide perest pärit kurtide lastega. Projekti lõppedes näidati lindistust kõigi nelja lapse viipleemisest täiskasvanud kurtidele, kes pidid selle järgi otsustama, millised lapsed on pärit kuuljate, millised kurtide vanemate perest. Nad ei suutnud seda teha – laste viipekeele arengutase oli sedavõrd ühtlustunud. Mõlemad kuuljate perest pärit lapsed olid tänu sobivale keelekeskkonnale teinud läbi kiire arengu. Kuigi kuuljad vanemad ei olnud lastele peamiseks keelemudeliks, on oluline see, et nad

asusid viipekeelt õppima ega kaotanud positiivset emotsionaalset sidet lapsega (Ahlgren 1994). Ka see, et lastele anti võimalus viibida sobivas keelekeskkonnas, sõltus ju vanemate otsustusest.

6. 8 Viipekeele ja kõnekeele omandamisest

Kurtide laste suulise ja kirjaliku kõne arengu hindamisel võetakse tavaliselt võrdlusaluseks selle omandamine kuuljate laste poolt. Traditsiooniline surdopedagoogika näeb kurtides inimesi, kellel kuulmise puudumine on toonud kaasa kõne arengu puudulikkuse koos sellest tuleneva vaimse arengu peetuse ohuga. Normaalse kuulmisega inimeste kõnes nähakse etaloni, millest kõrvalekaldumise aste näitab, kui „normaalne” või „ebanormaalne” on kurtide kõne, ning eeskujuga, mille poole eriidetuse käigus püüelda. Viipekeele omandamise küsimusi seejuures sageli ei käsitleta või nähakse viipekeeles ohtu suulise ja kirjaliku kõne õppimisele. Mõiste „keel” on samastatud kõneldava keelega.

Pilt muutub teistsuguseks, kui tunnistame eespool nimetatud etaloni kurtide kõne arengu hindamisel ühekülgselt ning lülitame mõiste „kõne areng” alla suulise ja kirjaliku kõne omandamise kõrval ka viipekeele omandamise. Nagu juba märkisime, viitavad uurimistulemused sellele, et kurdi lapse viipekeele omandamine kulgeb samade seaduspärasuste alusel nagu kuuljatel lastel kõneldava keele omandamine. Protsessi võib mõlemal juhul häireid või viivitusi tuua sobiva keelekeskkonna puudumine – mis on aga sotsiaalne, mitte laste arenguvõime piiratusest tulenev probleem. Kurtus on pindkajustus, mis takistab küll akustiliste kõnesignaalide tajumist, kuid ei too endaga kaasa võimetust omandada keelt teises – visuaalmotoorses modaalsuses. Vaadeldes mingi keele omandamist, peame kindlasti silmas pidama seda, kas tegemist on esimese keele (emakeele) või teise keelega, samuti seda, kas esimene keel on omandatud optimaalsetes tingimustes ja selleks ette nähtud vanuses või mitte. Uurimused osutavad, et tõrked ja viivitused esimese keele omandamisel mõjuvad negatiivselt ka teise keele õppimisele. Selle põhjusena on nimetatud esmakeele omandamise hilistumisest tingitud üldist mahajäämist kognitiivses ja sotsiaalses arengus. Tõenäoliselt on peetud ka

kõrvalekaldeid neuroloogilise küpsemise osas – on leitud, et esmakeele omandamise hilistumine võib tekitada tõrkeid kõnekeskuse moodustumisel ning keelelise info neuroloogilisel „töötlemisel”. Kõnekeskuse kujunemist on peetud vanuseliselt determineerituks – optimaalse perioodi möödalaskmist hilisem rehabilitatsioon enam ei korva (Sacks 1990). Kurdid lapsed on esmakeele omandamise vanuse poolest küllalt heterogeenne rühm, ükskeelse õpetusfilosoofia „mõjusfääris” olevad kurdid lapsed aga tõeline riskirühm. Parim lähtepositsioon normaalseks kõne arenguks on kurtide vanemate kurtidel lastel. Esimese keele omandavad nad – nagu kuuljadki eakaaslased – põhijoontes kolmandaks-neljandaks eluaastaks. Kuuljate vanemate puhul sõltub lapse kõne eakohane areng ühelt poolt sellest, millise seisukoha nad võtavad viipekeele suhtes, teisalt sellest, kas neil on võimalik viipekeelt õppida ning viia last kokku teiste kurtide laste ja täiskasvanutega.

Tavaliselt hakkavad ükskeelsele õpetusele orienteeritud kuuljate vanemate kurdid lapsed viipekeelt omandama siis, kui nad lähevad lasteaeda või kooli – enamasti võimaldab see kokkupuudet kurtide peredest pärit lastega. Üldjuhul pole selles vanuses (3–7-aastased) kurtide laste saavutused kõneldava keele valdamise alal veel sellised, mis lubaks rääkida selle omandatusest esmakeelena. Nii kujuneb viipekeel esimeseks keeleks ka kuuljate perest pärit lastele – tõsi küll, hiline misega. Ka ükskeelselt õpetatud/õpetatavate kurtide laste jaoks kujuneb tegelikult enamasti välja kakskeelne elukeskkond – viipekeelt kasutavad nad omavahelisel suhtlemisel, kõneldavat keelt vastavalt omandatuse tasemele kuuljatega suheldes. Olukorda ükskeelsusele (loe: kõnekeelsusele) orienteeritud haridusasutustes, kus on koos palju kurte lapsi, võiks iseloomustada „varjatud” kakskeelsusena. Ükskeelsele õpetusele orienteeritud kurtide laste kool/lasteaed on arvatavasti ainuke haridusasutuse tüüp, kus pedagoogid ei valda laste seas kasutatavat keelt ega saa seetõttu ka aru, millest nad omavahel räägivad.

6. 9 Esimene ja teine keel

Kui tunnistada tõsiasja, et viipekeel on tegelikult enamiku kurtide laste esmakeel, siis asetab see ka kõneldava keele õppimise probleemistiku uude mõõtkavasse. Nimelt

võimaldab see käsitada kõneldava keele õppimist teise keele õppimisena ja vaadelda nimetatud toimingut kurtidel selle taustal, mida on teada teise keele õppimise kohta üldisemalt. Kurtide kirjutatud tekstides leiduvatele kõrvalekalletele „normist” on lihtne leida analooge kuuljate teises keeles kirjutatud tekstidest. Iga teise keele õppija, olgu ta kuulja või kurt, peab teksti loomisel/mõistmisel leppima küllaltki piiratud oskustega (sõnavara, grammatikareeglite tundmine). Kuigi tulemus ei vasta alati antud keele normidele, on teksti autor loonud endale õpitavast keelest ja selle grammatikast mingi üldistuse. Tulemust ei saa aga hinnata üksnes kõrvalekallete järgi. Selles peab nägema ka aktiivse tekstilooresultaati (Svartholm 1994).

Ükskeelse õpetuse raames püütakse kõneldavat keelt õpetada vahetu kõnelise suhtlemise ja suultlugemise, aga ka lugemise ning kirjutamise kaudu. Sageli unustatakse aga, et suultlugemine ei ole üksnes tehniline oskus, mida on võimalik pideva treeningu abil arendada. Tegemist on tõepoolest suult **lugemisega**, s.o lugemistoiminguga, mis eeldab keele süsteemi valdamist, sh grammatika head tundmist ning piisavalt suurt sõnavara. Tegemist on omamoodi nõiarõngiga – et suult lugeda, peab loetavat keelt valdama, samas püütakse aga sedasama keelt suultlugemise abil ja kaudu õpetada. Olukord on kurdi lapse jaoks soodsam siis, kui kõneldavat keelt esitatakse talle kirjalike tekstide kaudu. Erinevalt kuuljast lapsest ei saa ta lugema õppimisel toetuda eelnevale kõnekogemusele. Kirjaliku teksti eripära võrreldes suulise kõnega on see, et temast arusaamist ei toeta ajalis-ruumiline kontekst (suhtlussituatsioon). Arvestatava kõnekogemuse puudumine mõjutab kurdi lapse lugema õppimise protsessi mitmel tasandil. Lugemistehnika omandamisel ei saa ta erinevalt kuuljast lapsest toetuda mälus olevale sõna kõlapildile ega loetavat selle alusel hääldusühikuteks (silpideks) kodeerida. Grammatika ja semantika tasandil on tõsiseks takistuseks see, et laps ei valda keele süsteemi ega tea keelendite tähendusi, neid tuleb lugema õppimise käigus alles omandama hakata. Kuulja laps on lugema õppimist alustades juba keele valdaja (kõnes), lugemistoimingu õppimine ei tähenda tema jaoks grammatika (avaras tähenduses) ning suures osas ka mitte sõnade ja lausungite tähenduse tundmaõppimist. Kurt laps peab kõnekeele grammatikat ja keelendite tähendusi tundma õppima kõnelemise asemel lugemise kaudu. On selge, et kognitiivses plaanis on tema ees seisev ülesanne palju raskem kui lugema õppival kuuljal lapsel. Seetõttu on ka arusaadav, miks paljude

ükskeelselt õpetatud kurtide lugemisoskus ei arene tasemeni, mis võimaldaks neil keskmise raskusastmega tekstidest korralikult aru saada. Tihti jääb nende lugemisoskus nn märksõna-lugemise tasandile. Seda võiks iseloomustada kui üksiksõnade tähendusassotsiatsioonidele tuginevat lugemist. Kuigi iga üksik sõna võib lauses/tekstis tuttav olla, puudub märksõna-lugejal oskus näha ja sünteesida tervikut.

Arvestatavaks toeks lugema õppimisel saab kurdile lapsele olla tema esimene keel – viipekeel. Nagu juba mainitud, on äärmiselt oluline, et esimene keel oleks omandatud optimaalses vanuses ja igapäevase suhtlemise, mitte eriõpetuse käigus. Eakohane esimese keele omandamine tagab kognitiivse valmiduse teise keele õppimiseks. Suhtlemist ja teadmiste vahendamist lapsele ei tohi seada sõltuvusse kõneldava keele oskusest. Viimase õppimist, omandamise kiirust ja taset tuleks kurtide laste puhul vaadelda teise keele omandamise raamistikus. Kurdis lapses võib ja tuleb näha normaalset täiskeelset last, kes hakkab teist keelt õppima samas vanuses ja tempos, nagu kuuljad lapsed hakkavad õppima oma esimest võõrkeelt. Nende puhul ei eelda keegi, et nad lühikese aja jooksul selles arvestatavate tulemusteni jõuaksid, kurtidelt lastelt seda sageli oodatakse. Teise keele õppimisele on iseloomulik ka see, et selles esitatavad keelendid/tekstid tõlgitakse õppija esimesse keelde. Kurtide laste lugema õppimisel tähendab see loetavate tekstide tõlkimist viipekeelde ja vastupidi. Tõlkimise kõrval võib rääkida ka tekstide tõlgendamisest, lahtimõtestamisest. See aitab korvata „puudusi”, mis kirjaliku teksti mõistmise kurdile lapsele raskeks teevad – teksti sõltumatust ajalis-ruumilisest kontekstist ning tema „auklikkust”. Viimase all on mõeldud teksti mõttest arusaamiseks vajalikku, kuid tekstis otseselt esitamata taustainfot. Teisiti öeldes – viipekeele vahendusel saab õpetaja tekitada laste teadvuses ettekujutuse autori poolt teksti programmeeritud ning selle mõistmiseks vältimatutest implikatsioonidest. Viipekeele abil loodud ettekujutustele ja seostele toetudes hakkab laps loetavas tekstis orienteeruma. Õpetaja saab viipleemise kaudu tagasisidet selle kohta, kas ja kui palju õpilane tekstist aru sai. Tekstis esitatut mõistes on lapsel kergem hoomata ka keele vormilist külge – grammatikat. Viipekeeles saab selgitada ka kõneldava keele grammatika küsimusi. Lühidalt võiks sellist lugema õppimise teed nimetada „mõttelt vormile”-printsipiiks. Olulisel kohal on keelte lahususe põhimõtte järgimine – algusest peale teadvustatakse lapsele, et viipe- ja kõnekeele näol on

tegemist kahe iseseisva keelega, ning võrreldakse erinevaid vahendeid, mille abil kummaski keeles teatud tähenduse edasiandmine toimub.

Nagu eespool juba mainisin, rakendati kakskeelset õpetust kurtide hariduses esmakordselt Põhjamaades – Taanis ja Rootsis. Taanis avati esimene kakskeelsusele orienteeritud klass 1982. a. Projekti alguses olid lapsed ($N = 9$) kuueaastased, õpetajate seas oli nii kurte kui ka kuuljaid. Kahel lapsel olid kurdid vanemad ning nende viipekõne tase vastas samavanuste kuuljate laste kõne tasemele. Kuna teiste laste viipekõne oli vähem arenenud, keskenduti õpetuse algperioodil just selle arendamisele, eeldades, et hea esimese keele oskus on aluseks taani keele õppimisele. Kahe aasta jooksul pärast projekti alustamist toodi õpetusse viipekeele kõrval üha enam sisse taani keelt – seda nii kirjalike tekstide kui ka suulise kõne vormis. Suulise kõne visualiseerimiseks kasutati ka sõrmendamist ja kõnejärgset viiplemist. Pidevalt jälgiti, et lapsed ei õpiks taani keelt mehaaniliselt, vaid saaksid loetust aru. Selle tagamiseks kasutati tõlget viipekeelde.

Kui lapsed olid saanud 12-aastaseks, luges viis neist eakohaselt – s.o samal tasemel nagu kuuljad eakaaslased. 14-aastaselt oskas lugeda juba seitse last. Vaid kaks last üheksast ei saavutanud eakohast lugemisoskust (olgu veel kord rõhutatud, et lugemisoskuse all pole silmas peetud mitte tehnilist, vaid sisulist külge – tekstist arusaamist). Laste hääldusoskus ei olnud parem kui oraalselt õpetatud lastel, kuid ka mitte halvem. Oluliselt paranes suultlugemisoskus. Selle põhjuseks võib pidada taani keele head valdamist, sh keele grammatika tundmist (Hansen 1989).

1981. a alustati I. Ahlgreni juhendamisel kakskeelse õpetuse andmist Manilla kurtide koolis Stockholmis. Rootsi keele õpetamiseks kasutati huvitavaid tekste lasteraamatutest, mida tõlgiti rootsi viipekeelde. Rootsi keele grammatikat selgitati viipekeeles ning võrreldi viipekeele grammatikaga. Seejuures ei õpetatud grammatikat isoleeritult, vaid n-ö funktsionaalselt – tekstide lugemise käigus, vastavalt sellele, millised grammatika aspektid seal esile tulid või raskusi valmistasid. Sedavõrd, kuidas paranes õpilaste rootsi keele oskus, kahanes õpetaja roll tekstide tõlkijana viipekeelde. Lugemine muutus õpilastele tähtsaks teadmiste hankimise allikaks. Kümme aastat pärast kakskeelse õpetamise alustamist uuriti kooli lõpetavate õpilaste ($N = 19$) rootsi keele valdamise taset. Õpilaste seas oli nii kakskeelselt kui ka ükskeelselt õpetatuid.

Kolmanda vaatlusaluse rühma moodustasid ükskeelselt õpetatud täiskasvanud kurdid ($N = 57$). Viimastele esitati viis küsimust, millele vastamine eeldas eelnevalt loetud võrdlemisi keerulisest tekstist arusaamist. Ainult kaks neist suutis küsimustele adekvaatselt vastata, viis katseisikut vastas rahuldavalt mõnele küsimusele. Suurem osa aga isegi ei proovinud vastata – tekst oli neile selgelt üle jõu käiv. Kooli lõpetavad kurdid õpilased pidid sama teksti viipekeelde vahendama ning vastama kurdi uurija esitatud küsimustele teksti kohta. Teine uurija, kes ei teadnud, millist õpetust keegi õpilastest oli saanud, viis läbi tulemuste analüüsi. Õpilased jagunesid vastuste alusel kolme rühma vastavalt tekstist arusaamise astmele. Ühe rühma moodustasid õpilased, kes olid teksti sisust aru saanud, teise need, kes olid aru saanud vaid osaliselt, ning kolmanda need, kellele tekst käis täiesti üle jõu. See rühm, kes oli tekstist adekvaatselt aru saanud, koosnes enamikus kakskeelselt õpetatud õpilastest, kellele lisandus kaks ükskeelse koolituse saanud õpilast. Viimastest üks oli kurdistunud nelja-aastaselt ja rootsi keel oli tema esimene keel, teist iseloomustati kui ebatavaliselt energilist õppijat. Uurijad täheldasid katse edukalt sooritanud rühma puhul ka seda, et nad suutsid sageli võõra sõna tähenduse konteksti põhjal ära arvata. Kui sõna või fraasi tähendus jäi ka ebaselgeks, olid nad võimelised eristama neid keelendeid, mille tähendust teadmata polnud võimalik tekstist aru saada, nendest, mis teksti mõistmise seisukohast nii suurt tähtsust ei omanud. Ka ei ajanud nad segamini vormilt sarnaste või lähedaste sõnade tähendusi – nähtus, mis on tavaline ükskeelselt õpetatud kurtide puhul (Svartholm 1994).

Kirjeldatu viitab sellele, et kakskeelse õpetuse korral võivad kurdid jõuda märksõnalugemise tasandilt uue kvaliteedini – mõtestatud lugemiseni. Elame ajal, mil tekste loetakse ja tekstid „loevad”. Seda silmas pidades on ka käesolev tekst kirjutatud.

6. 10 Lisandus

Arstiteadus teeb imet. Eestiski on viimastel aastatel väikestele kurtidele lastele tehtud esimesed operatsioonid, mille käigus sisekõrva paigaldatakse kuuldeaparaat. Operatsiooni ja sellele järgneva kuulmis- ja kõnetreeningu tulemused on head – lapsed

kasvavad kuuljatena kuuljate seas. Paarikümneaastasest perspektiivis võib ennustada, et kurtide laste arv (s.o nende laste, kellele mingil põhjusel sellist operatsiooni teha ei saa) kahaneb üliväikeseks.

Kaob kasutajaskond, kaob keel. Eesti viipekeelele on see ilmselt viimane aastasada, sajandi lõpus siin-seal elavad üksikud viipekeelt valdavad kurdid ei moodusta enam elujõulist keelekogukonda.

Ja ega selles midagi halba olegi. Keeled ikka sünnivad, elavad ja surevad. Nagu inimesedki.

Ajad muutuvad. Kõik muutub. Isegi koolisüsteemid ka muutuvad. Minu arvates tulevikus on hoopis teistmoodi kui praegu.

Sellepärast, et tehnoloogia muutub juba kõrgemaks, haridussüsteemid muutuvad paremaks, jne.

Koolimaja on suur ja mitmekordeline. Klassiruumid on mugavad ja soe, et säästab kulusid. Igas klassis on muudki olemas, näiteks pingid, õpetajalaud. Iga pingil on arvuti, et õpilased kasutavad seda.

Õpilased ei oska kirjutada, sest nad kasutavad arvutit, kuid oskavad lugeda, sest on vaja aru saada, mida nad kirjutavad arvuti sisse.

Tunniplaan on väga lühike, sest arvuti teeb kõik kiiremaks ja lihtsamaks. Kui keegi tahab kirjutamist õppida, siis nad peavad maksma selle eest nagu kursused.

Need kogu tulevikuvärgid ongi minu väljamõeldised.

(17-aastase kurdi tütarlapse kirjandist, kirjutatud 2000. a Tallinna kurtide koolis.)

7. Meditsiin ja kurtide iseolemine

7.1 Märgid keelest

Keele sünd ja selle tunnustamine on asjad, mis ei käi sugugi koos. Me ei tea, kuid võime oletada, et esimesed viipekeeled tekkisid koos *Homo sapiens*'i kujunemisega. On esitatud hüpoteese, et viipekeeled olidki esimesed inimkeeled ja löid aluse kõnekeelte tekkimiseks. Kuid me võime kindlad olla, et viipekeeled kujunesid ja kujunevad ka tänapäeval välja siis, kui ühiskonna elu korraldamine toob kokku ühesuguste kognitiivsete eeldustega inimesed—inimesed, kes ei kuule.

Eesti viipekeele sünd on nagu paljudes teisteski kultuurides kindlasti seotud järjepideva kurtide haridussüsteemi tekkega. 1866. a rajas Väandra pastor Ernst Sokolovski Väandrasse kurtide kooli, mis sealt 1924. a Virumaale Porkuni mõisa hoonetesse üle viidi. Tänapäeval saavad eesti kurtid haridust Tallinna Heleni ja Tartu Hiie koolis. Käesoleval aastal saab Eesti kurtide järjepidev haridus 140-aastaseks. Küllap on ka eesti viipekeel keelekujuna, mida põlvest põlve edasi antud ja kujundatud, ligilähedaselt sama vana.

Sõna „keel” tähistab eesti keeles ja mitte ainult eesti keeles nii suhtlemisvahendit kui ka organit, mis on hääle tekitamisse aktiivselt kaasatud. Viibe ‘eesti keel’ eesti viipekeeles sisaldab osutust suule, mis seda tähtsat elundit peidab. Usk, et keel ja häälikuline kõne on identsed nähtused, on olnud valdav nii Eestis kui ka mujal. Isegi keeleteadus võttis mõtte sellest, et viipekeelte näol võib olla tegemist iseseisvate täisväärtuslike keeltega, ettevaatlikult omaks alles 1960. aastatel. Viipelingvistika rajajaks võib pidada ameeriklast William C. Stokoe'd, kelle klassikaline uurimus viipekeele struktuurist ilmus 1960. aastal (vt Stokoe 1993).

7. 2 Eesti viipekeele tunnustamise tee

Eesti viipekeel hakkas tähelepanu ja ettevaatlikku tunnustust keelena leidma alates 1980. aastate lõpust. Samasse aega jääb ka mõte tuua viipekeel ühe keelena eesti keele kõrval kurtide haridusse. 1988. a kirjutasin noore kurtide õpetajana järgmised kantseliitlik-pedagoogitsevad read: „Tuleb ületada eelarvamuslik suhtumine viipekeelesse kui kõne arengut takistavasse nähtusesse. Arvatavalt aga on just viipekeel selleks vahendiks, mis teatavat paratamatut keelelist vaegarengut korvates soodustab kurdi lapse psüühiliste protsesside arenemist. Tuleb leida võimalused, et kasutada viipekeelt toetuspinnana verbaalse kõne mõistmiseks ja genereerimiseks” (Laiapea 1988). 1990. aastate algusesse jäävad esimesed katsed kõrvutada eesti viipekeelest pärit keelenäiteid teiste maade enam uuritud viipekeeltega, mõtestada viipekeele olemust ja tähtsust kurtidele kui keelevähemusele ja selle olulisust kurtide hariduse kontekstis (Laiapea 1990, 1992). Samasse aega jääb ka esimeste viipekeele sõnaraamatute publitseerimine Eestis (Toom 1989).

Praguseks on eesti viipekeel üks maailma keelte andmebaasis Ethnologue registreeritud 121 viipekeelest (Sutrop 2000). Haridus- ja Teadusministeeriumi ning Eesti keelenõukogu ellukutsunud „Eesti keele arendamise strateegia 2004–2010” seab eesmärgi ka eesti viipekeele uurimiseks ja arendamiseks.

7. 3 Keele kolm mõõdet. Tulevik on ees ja hea üleval

Kurtide rahvusvahelistel kogunemistel ei paista eri rahvustest kurtide vahel „ühise keele” leidmine peaaegu kunagi raskusi tekitavat. Kõik räägivad (loe: viipelevad) kõigiga ja tundub, et saavad üksteisest enamasti ka aru. Enamik inimesi, kellega mul on viipekeelest juttu olnud, küsib esimese asjana, kas see on rahvusvaheline keel. Vastus on – ei ole, aga kurdid on kõige rahvusvahelisem keelekogukond maailmas, sest nad suudavad viipekeele visuaalsust ja kolmemõõtmelisust kasutades luua toimiva „vahekeele”, mis on piisava täpsusastmega olulisema info vahetamiseks. Viipekeele

„artikulaatoriteks” on viipleja käed, keha, nägu ja viiperuum tema ees. Viiped moodustuvad ruumis ja neid tajutakse visuaalselt. See loob võimaluse lülitada vajaduse korral viiplemissse enam „tegelikkuse jäljendamist”, ikoonilisust, mida eri viipekeelte kasutajad keelebarjääri ületamiseks ka teevad. Viiplejatel on ka võimalus kasutada paljudele kultuuridele suures osas ühiseid ruumimetafooride „võrgustikke” abstraktsemate mõtete vahetamiseks, sest ruumimetafoorid realiseeruvad tegelikult kolmemõõtmelises (viipe)ruumis endas. Nii on näiteks tulevikku väljendavad viiped enamasti suunatud viiperuumis ette, minevikku väljendavad aga tahapoole. Kasvu, arengut ja positiivsust väljendavad viiped suunduvad sageli alt üles.

7. 4 Viipekeel kurtide elus ja hariduses

Ühiskonnas peetakse normaalseks seda, mida on palju ja millest moodustub statistiline keskmine. See, et enamik inimesi kuuleb ja kõneleb, on hea ja normaalne. Ent kõik ei kuule ega kõnele. Igas ühiskonnas on teatud osa inimesi, kelle esmaseks ja peamiseks suhtlusvahendiks on viipekeel. Kuidas on lood nende võimalusega „olla normaalne”, olla mõistetud kuuljate seas, keda on väga palju rohkem?

Ühiskonnad on erinevad, mõttelaadid muutlikud. Aastasadu väheste eranditega valitsenud arusaam, et kurtus on seisund, mida tuleb iga hinna eest ravida, parandada ja mis tuleks ära kaotada, tundus 1990. aastate algul ilmutavat hääbumise märke. Paljude maade kurtide kogukonnad suutsid ühiskonna kuulva enamuse viia sõnumi, et nende ise- ja teistmoodi olemises on ka palju positiivset, et neil on oma identiteet, keel ja kultuur – omakeelne sõpruskond ja ühine osa mälust ning mälestustest. Teisisõnu võib öelda, et keelelis-kultuuriline vaatenurk kurtidele ja kurtusele on olnud tugevasti tõusuteel väga paljudes maailma maades, sealhulgas ka Eestis. See on nõudnud ja ka saanud endale üha enam eluruumi seni valdavaks olnud meditsiinilis-patologiseeriva lähenemise kõrval ja asemel.

Eesti viipekeelt kasutavad kurdid on viimase viieteistkümne aasta jooksul end üha kindlamalt ja teadlikumalt keelelis-kultuurilise vähemusena määratlenud. Näiteks Tallinna kurtide koolis (mis nüüd kannab Tallinna Heleni kooli nime) on juba aastaid

töötanud rida kurte pedagooge. Seal õppivatele kurtidele lastele on nad olnud julgustavaks eeskujuks valmistumisel täiskasvanueluks. Kool on toimunud elujõulise kakskeelse keelekogukonnana, kus eluõigust on olnud nii viipekeelel kui eesti keelel. Tasub aga meenutada, et 140-aastane Eesti kurtide haridus tunnistab viipekeelt keelena (ja hariduskeelena) alles viimased 16 aastat. Esimesed kolm kurti viipekeelt valdavalt pedagoogi asusid kurte lapsi õpetama 1990.–1991. a tollases Porkuni kurtide koolis. See oli sümbolse tähendusega hetk: ühest väikese kasutajaskonnaga, allasurutud staatusega keelest oli saanud, küll vähesel määral, aga siiski, koolihariduse andmise keel. Esimest korda astusid Eesti kurtide koolis laste ette pedagoogid, kes said aru, millest nende õpilased omavahel räägivad (loe: viipelevad). Sellele eelnenud 124 aasta jooksul oli see õpetajatele saladuseks jäänud...

Teiste kurtide laste seas kasvades-õppides omandab iga kurt laps vaevata suurematelt lastelt keele, milles ta vabalt suhelda saab – viipekeele – ning koos sellega ka meele- ja mõttelaadi, mis seda keelt kasutavat kogukonda ühendab. Nii on see olnud alates sellest ajast, kui kurtide haridussüsteem tekkis, sõltumata sellest, millise haridusfilosoofia – viipekeelt eitava või pooldava – alusel lapsi kasvatati-õpetati. Kurtide kool on olnud oma õpilastele viipekeelne keskkond alates esimese kurtide kooli tekkimisest kuni viimase ajani isegi siis, kui selles koolis on tehtud kõik viipekeele kasutamise takistamiseks. Kõikjal, kus on tekkinud kurtide koolid, on samu keelelis-kognitiivseid eeldusi jagavate inimeste seas välja kujunenud ka rahvuslikud viipekeeled. On väidetud, et just lapse aju oma paindlikus arengus on suuteline genereerima keele esmaseid algeid ja et keele esmaseks kujunemiseks vajatakse minimaalselt kaht põlvkonda keelekasutajaid (Kegl 1994, Senghas 1994, Senghas ja Kegl 1994).

7.5 Meditsiin kuulmise eest ja kurtuse vastu

Meditsiini võimas areng on aga kurtide viipekeelse kogukonna püsijäämise kahtluse alla seadnud. Üha enam kurte lapsi „arenenud” maailmas, kuhu nüüd Eestigi servapidi kuulub, saab varsti pärast kuulmispuude tuvastamist endale sisekõrva implantaadi. Enamiku puhul neist tähendab see ühelt poolt kuulmispuude nii

arvestatavat kompenseerimist, et laste peamiseks ja enamasti ainukeseks suhtlemisvahendiks saab kõnekeel. Teiselt poolt tähendab see nende laste vanemate ja pedagoogide teadlikku kontaktide vältimist viipekeelsete kurtidega – lapse võimalike „teejuhtidega” viipekeelsesse maailma. Implantaadi paigaldamine ei taasta kuulmist muidugi täielikult, kuid vanemate ja spetsialistide sihikindla töö tagajärjel võib lapsest saada „kultuuriline” kuulja – pean silmas seda, et enamikule implanteeritud väikelastest saab kõnekeel e(s)makeeleks sõltumata sellest, kui heal tasemel nad suudavad selle omandada. Samas ei ole neil kontaktide puudumise tõttu viipekeelsete kurtidega võimalust omandada viipekeelt ei esimese ega teise keelena. Tegemist on muidugi vanemate ja meedikute, mitte laste endi teadliku valikuga. Viipekeeles näevad esimesed sageli ohutegurit, mille kasutamine võib lapse kõnekeele arengut pärssida.

Meditatsioon on hea ja vajalik asi. Kuulmine on hea ja vajalik asi. Kas kurt olemine võiks ka hea ja vajalik asi olla? Paljude kurtide endi meelest võib küll. Kuidas need head asjad omavahel sobituvad? Kellel peaks olema õigus otsustada, kas üritada kurdina sündinud lapsest kasvatada kuuljat või võiks tema esimeseks keeleks olla viipekeel? Või on neid asju võimalik isegi ühitada – äkki võiks ka implantaadi saanud lapsel olla olemas side viipekeelse kogukonnaga? Kas on ikka kindel, et üks keel kahjustab teise arengut? Mis saab kurtide kogukonnast, kui kurte (loe: viipekeelseid) lapsi enam juurde ei kasva? Kellele „kuuluvad” kurdid lapsed – iseendale, oma vanematele või kurtide kogukonnale?

7. 6 Kuulmisimplantaat Eestis

Eestis on praeguseks tehtud kokku 55 sisekõrva kuulmisaparaadi implantatsiooni, mida on meie väiksust arvestades väga palju. Implanteeritutest on olnud lapsi nelikümmend viis (kuni kolmeaastasi 12 last, kolme- kuni viieaastasi 12 last, 21 vanemat last), täiskasvanuid kümme.

Esimesed operatsioonid toimusid 2000. a. Alates 2003. aastast kuuluvad implantatsioonid Eesti Haigekassa hinnakirja ja riik on eraldanud raha igal aastal vähemalt kaheksa implantatsiooni tegemiseks. Kuivõrd kurte lapsi sünnib aastas juurde

keskmiselt kümme konna, tähendab see enamikule neist võimalust saada sisekõrva implantaat.

Seni implantaadi saanute hulgas on ka üks laps kurtide perest, üks kurtide pere laps on käesoleva teksti kirjutamise aegu operatsiooni järjekorras. Mõned pered on lapse operatsioonist keeldunud, kuigi neile on seda võimalust pakutud (info kirj vahetusest dr Katrin Kruustükiga).

7.7 Kellele kuuluvad lapsed?

Iga lapsevanema loomulik soov on, et tema lapsed kuuluksid temaga samasse kultuuri ja kõneleksid sama keelt. Kuuljad vanemad, kelle kurt laps kasvab viipekeelseks, on pidanud läbi aegade oma lapse kultuurilises mõttes „ära andma” vaatamata sellele, kui heaks kujunes lapse kasvades tema hääldus ja suultlugemisoskus. Lapse kasvukeskkond lasteaias ja koolis, sõpruskond ja hiljem enamasti ka abikaasaks valitu on tavaliselt ikka olnud viipekeelsed. Tinglikult on enamiku eesti kurtide ja nende kuuljate vanemate jaoks selleks „äraandmispäevaks” olnud päev, mil isa-ema on esimest korda jätnud oma kolme-nelja-aastase lapse terveks nädalaks kurtide lasteaias internati. Sellest päevast alates hakkab laps teiste kurtide laste käest omandama viipekeelt ja sulanduma kurtide kogukonda. On täheldatud, et esimesteks kuuljate vanemate kurtide laste „keeleyuhtideks” on kurtide vanemate kurdid lapsed ning neist endist vanemad kurdid lapsed. Tuletame meelde, et kurtide koolid on enamasti läbi aegade olnud internaatkoolid, erandiks pole ka Eesti. Viipekeelses keskkonnas kasvavad kurdid lapsed on ikka saanud selle kogukonna liikmeks, mis nende kuuljate vanemate jaoks (ja üle 90% kurtide laste vanematest on kuuljad) on võõras maailm, võõras keel ja kultuur.

Nii on see olnud seni. Meditsiini kiire areng on olukorda drastiliselt muutmas. Nüüd, kus enamik kurtidest väikelastest saab juba esimestel eluaastatel kuulmisimplantaadi, on vanematel tekkinud loomulik ning mõistetav soov ja võimalus „jätta laps endale”, jätta ta enda omaga identsesse keele- ja kultuuriruumi, kasvatada ta „nii kuuljaks kui võimalik”. Kindlasti mitte alati 100%-se eduga, kuid siiski

„endasarnaseks”. On raske kui mitte võimatu oodata neilt selle võimaluse kasutamata jätmist.

Teisalt – esimesed kolm eluaastat on kõne- ja ka kuulmisfunktsiooni väljaarenemise aeg, valikute tegemisega oodata ei saa ega tohi. Samas on selles vanuses lapselt üsna lootusetu oodata vastust küsimusele, kas ta tahab implantaati või ei. Ta ei ole veel küps sellele küsimusele vastama. Küsida saab vaid lapse vanematelt. On täiesti arusaadav, et kuulvad ja kõnelevad vanemad soovivad omada kuulvaid ja kõnelevaid lapsi – isegi juhul, kui nende kuulmine ja kõne pole täiuslik. Lapsed kuuluvad ja peavadki kuuluma oma vanematele, kuni nad ühel päeval hakkavad kuuluma iseendale.

Iga laps hakkab end ühel päeval kellegagi samastama ja selle tulemusena ka kellelegi vastandama. Sotsialiseerumine tähendab ka suhtlusringi poolt peale surutud enesemääratluse omaksvõtmist või eitamist. Ka praegu implantaadi saanud lapsed hakkavad end ühel päeval määratlema teljel kuulja–mittekuulja. Millised (teoreetilised) võimalused neil selleks on? Ja teisalt – kuidas määratlevad neid ümbritsevad tavakuuljad, audioloogilises mõttes „normaalsesse” statistilisse keskmisse kuuluvad inimesed? Ka see hakkab ju väga oluliselt implantaadilaste tulevikku mõjutama.

Kui paljud implantaadilastest sulanduvad kuuljate sekka? Kui paljud jäävad sotsiaalsesse isolatsiooni, sest kuulmine ja kõne ei arene piisavalt hästi ning samas puudub ka võimalus liituda viipekeelt valdavate kurtidega? Lapsed, kelle implantaat igal õhtul välja lülitatakse, on ju vähemalt kolmandiku ööpäevast audioloogilises mõttes kurdid.

Kuid miks ei võiks ka implantaadilastele võimaldada kontakte viipekeelsete eakaaslastega? See võiks kindlustada lastele loomuliku kakskeelsuse ning olla positiivseks teeharuks neile, kelle kuuljaks kasvamine ei kannu parimat vilja. On vähe tõenäoline, et viipekeelse kogukonnaga kokkupuutumine võiks implantaadilaste suulise kõne arengut takistada. Kehtima jääb ju keelte lahususe põhimõte – suhtlemine kuuljatega kuuljate ja kurtidega kurtide keeles.

Implantaadilaste vanemate enamik väldib oma laste järjepidevaid kontakte viipekeelsete kurtidega ega kasuta lastega suheldes ka ise viipekeelt. Vanemad kardavad, et viiplemine tähendab lapse kergema vastupanu teed minekut ja viib selleni, et laps ei pinguta end kuulama-kõnelema. See tähendab aga samas ka seda, et neilt

lastelt on võetud võimalus pingevabaks kommunikatsiooniks, mille olulisust tavakuulja ei pane tähelegi – ka õhu olemasolu märkame ju alles siis, kui õhk hakkab otsa saama. Implanteeritud lapsele tähendab kuulmine-kõnelemine aga alati võrreldamatult suuremat pingutust kui tavakuuljale. Kui suhtlemine on alati ja igas olukorras pingutus, siis mida tähendab see suhtleja psüühika ja sotsiaalse arengu seisukohalt? Me ei tea seda. Vähemalt mitte enne, kui esimene põlvkond implanteeritud lapsi on suureks kasvanud ja meile sellest ehk ise rääkida oskab.

7. 8 Kurtide viipekeelse kogukonna hääbumine

Paljudes riikides, kus väikelaste implanteerimine on hoo sisse saanud, on kurtide kogukonnad asunud oma olemasolu tagamiseks kaitsepositsioonidele. Suurema rahvaarvuga riikides toimub ka viipekeelsete kogukondade arvukuse vähenemine aeglasemalt. Eesti-suguse väikeriigi kurtide kogukonna võib järjekindel implanteerimine üsnagi kiiresti „kokku kuivatada”. Kui aastas sünnib kümnekond kurti last ja neist kaheksa saab implantaadi, hääbub potentsiaalselt viipekeelt edasi kandev kogukond 40–50 aastaga. Juba praegu võib täiskasvanud kurtidega suheldes tajuda hirmu oma keele ja kogukonna tuleviku pärast. Seesama kurtide põlvkond, kes on oma keelt ja kultuuri alles üsna hiljuti hakanud „ära tundma” ja tunnustama, võib lähematel aastakümnetel olla tunnistajaks oma kogukonna hääbumisele.

Pärilik kurtus on vähem kui 10%-l kõigist kurtidest. Samas moodustavad kurtide vanemate kurdid lapsed viipekeelse kogukonna tuumiku – kasvanud elu esimestest hetkedest peale viipekeelses keskkonnas, valdavad nad viipekeelt emakeelena ning on „keele-eeskujuks” kuuljate vanemate kurtidele lastele, kellel esimese keele (viipekeele) omandamine enamasti vähem või rohkem hilistub. Kurtide peredes üles kasvanud viipekeelsete kurtide minapilt on tavaliselt positiivne, seda peegeldab ka nende sage soov, et nendegi lapsed sünniksid kurdina – täpselt samadel põhjustel, miks kuuljad vanemad soovivad kuuljaid lapsi: ka kurdid vanemad ei taha oma lapsi keelelises ja kultuurilises mõttes „ära anda”, antud kontekstis siis kuuljate maailma.

Poolnaljaga ja pooltõsiselt võib väita, et meditsiin, mis on imet teinud kurtidest kuuljate tegemisel, võib paradoksaalsel moel aidata ka kurtide kogukonnal püsima jääda. Käesoleva sajandi algul andis Ameerika Ühendriikides palju kõneainet juhtum, kus kurtidest lesbidest paar, soovides saada just nimelt kurte järglasi, kasutas kunstlikuks viljastamiseks viiendat põlve kurdi mehe spermat. Nende püüdlusi saatis edu: naistel oli aastaks 2002 kaks kurti last, viieaastane tütar Jehanne ja vastsündinud poeg Gauvin. Naiste sooviks on, et nende lapsed kasvaksid üles viipekeelsena ja kuuluksid kurtide kogukonda. Kui arstid leidsid, et Gauvinil on ühes kõrvas olemas arvestatav kuulmisjääk ja soovitasid talle kuulmisaparaati, keeldusid poisi vanemad sellest võimalusest. Meditsiinieetikud suhtuvad naiste valikutesse kriitiliselt ning on võrrelnud seda sooviga saada geneetiliste manipulatsioonide tulemusel kindlast soost järglasi.

Kuigi tegemist on haruldase juhtumiga, tuleb seda ajastu määrgina siiski tõsiselt võtta – sobiva partneri valik koos piisava meditsiinilise ja geneetikaalase nõustamisega võib kurtidele paaridele soovi korral kindlustada kurtide järglaste saamise. Kes saaks neid takistada?

Ja kes teab – kui esimene implantaadilaste põlvkond on suureks kasvanud, võivad nemadki tunda vajadust luua side veel olemasoleva viipekeelse kogukonnaga ning selle keelega. Kes saaks neidki takistada – siis kuuluvad nad juba iseendale. Tulevik on ees ja hea üleval.

*

Valik vastuseid küsimustikust Tallinna Heleni kooli kurtidele õpilastele
2005. a septembris (kirjaviis muutmata).

Mis on sisekõrva implantaat?

- *See, mida aitab kuuljaks saada*

- *See saab kõik kuulama*

Kuidas seda paigaldatakse?

- *Pea sisse opeeritamine*

- *Saab operatsiooni*

Kas Sina tahaksid elada edasi kurdina või saada kuuljaks?

- *Mina tahaksin ise ikka elada adasi kurdina, sest harjusin*

- *Ma tahaksin elada edasi kurdina*

Mis on kurdina hea, mis halb?

- *Oma keel, oma maailm, oma olüpia, oma võistlus*

- *Ei kuula häält, ei kuula muusika*

Milline võiks olla elu kuuljana?

- *Kuuljana elu võiks olla normaalne*

- *On hea*

- *Oskaks hästi 100% keelt kirjutada*

- *Õnnelik, hea elu*

Kui kõigile väikestele kurtidele pannakse implantaadid, kas siis viipekeel jääb püsima?

- *Arvan jah, viipekeel jääb küll püsima*

- *Jah*

Kes võib otsustada, kas väikestele lastele teha implantaadi operatsioon või mitte?

- *Väikeste laste vanemad võivad otsustada ise*

- *Emaj ja isa võivad otsustada kas ei teeks või teeks jah*

Miks on tähtis, et kurdid saaksid omavahel viipekeeles suhelda?

- *Jah tähis on see, milles saavad suhelda, lobiseda, õppida jne*

- *Et ei räägi, ei kuula, aitab viipekeel*

- *Sest kurdid ei kuula kõrvadega ega ei oska rääkida, asemel omavahel viipekeeles suhelda*

Kokkuvõtteks

Käesoleva väitekirja aluseks olevad artiklid on kirjutatud põhiosas aastatel 1989–1994, viimane 2005–2006.a. Töö üldistab aastate jooksul kirjutatud erinevatest perspektiividest – avab viipekeele/eesti viipekeele kui nähtuse olemust ja tähendust keelena, kurtide identiteedi võimaliku alusena, kurtide laste eakohase keelelise ja psühhosotsiaalse arengu tagajana. Mitmes artiklis on püütud avada kurtide laste kakskeelse haridusfilosoofia olemust. Nii on kirjutatu liigitamine ühe selgepiirilise teema alla üpris keeruline – viipekeelt ja kurtide kogukonna olemist olen püüdnud mõtestada ja kirjeldada erinevate teadusvaldkondade (keeleteadus, psühholingvistika, sotsiolingvistika, pedagoogika) mõistete raamistikus.

1990. a ajakirjas „Haridus” ilmunud artikkel „Kurdid Eestis – invaliidid või keelevähemus?” võrdleb ümbritseva keelekeskkonna homogeensust/heterogeensust erineva kuulumisstaatusega lasterühmade puhul ning püstitab olulise teesi kurtide laste sensorsetele eeldustele vastava keelekeskkonna vajalikkusest. Artiklis on välja toodud idee, et kurtidel lastel on vahetu sensoorne eeldus olemas vaid viipekeele omandamiseks, mida tuleks nende kasvatamisel ka arvesse võtta. Varases eas vabas suhtluses omandatud viipekeel võib omakorda olla heaks lähtekohaks nii eakohasele psühhosotsiaalsele arengule kui ka teise keele õppimisele esmakeele alusel. Artiklis on püütud sõnastada kurtide kakskeelse haridusfilosoofia põhimõtteid.

Ajakirjas „Akadeemia” ilmunud artikkel „Mis on viipekeel?” (1992) on esimene eesti keeles ilmunud viipekeele keeleteadusliku vaatlemise katse. Tegemist ei ole eesti viipekeele süstemaatilise lingvistilise kirjeldamisega, vaid pigem eesti viipekeelest pärit keelenäidete võrdlemise ja kõrvutamisega rahvusvahelise viipelingvistika uurimistulemustega, viipelingvistikas kasutatava mõistestiku toomisega eesti keelde. Eraldi on vaadeldud järgmisi nähtusi:

- viibe ja selle struktuur;
- viipe ikoonilisus ja arbitraarsus;
- viipeklassid;
- viiperuum ja selle kasutamine;

- aja väljendamine viipekeeles;
- viipekeele mittekäelised elemendid.

Tartu Ülikooli toimetistes ilmunud artiklis „Mõnedest motiveeritud viipetüüpidest eesti viipekeeles” (1993) käsitlen ikoonilisuse ning motiveerituse mõisteid viipekeeles ning vaatlen viiperuumi metafoorse kasutamise võimalusi abstraktsete mõistete väljendamisel. Artikkel toob ka välja mitmed viisid, kuidas eesti keel on mõjutanud eesti viipekeele viibete vormi kujunemist: viipe vorm võib sisaldada käekuju, mis sõrmendina on tagasi viidav viipe eestikeelse vaste algustähele; viipe vorm võib olla motiveeritud eesti keele artikulatsiooniõpetuses kasutatavast meetodilisest võttest; viipe tuletamise baasiks võib olla eestikeelse sõna homonüümi (kaks erineva tähendusega sõna kõlavad ühtmoodi) või paronüümi (kaks sõna on häälikuliselt ja tähenduslikult lähedased) viipevaste.

Ajakirjas „Akadeemia” 2001. a ilmunud artikkel „Kuulja märkmeid kurtidest, viipekeeltest ja nende iseolemist” ning 2003. a ilmunud artikkel „Palun kirjuta ruttu kui võimalikult...: Kurtidest lastest, nende keeltest, keelte õppimisest ja õpetamisest” on kirjutatud 1994. a. Esimeses on püütud avada viipekeele kui loomuliku keele tunnuseid, räägitud viipelingvistika tekkimisest, käsitletud viipekeelte kujunemise ja keelelise variatiivsuse teemat. Teine nimetatud artiklitest võrdleb kaht kurtide laste õpetamises läbi aegade käibel olnud – meditsiinilis-patologiseerivat ja keelelis-kultuurilist – mõtteviisi. Artiklis käsitletakse ka kurdi lapse viipekõne ja kõnekeele arengu ja omandamise teemat ning avatakse kurtide üks- ja kakskeelse haridusfilosoofia olemust. Artiklile on 2003. a lisatud paar noorte kurtide kirjutatud tekstinäidet ning väike „Lisandus” meditsiini osast eesti viipekeele tuleviku mõjutajana.

Töö viimaseks peatükiks olev artikkel „Meditsiin ja kurtide iseolemine” on kirjutatud 2005–2006. a. Siin olen küsinud põhimõttelisi küsimusi kurtide viipekeelse kogukonna edasise eksisteerimise võimaluste ja võimalikkuse kohta meditsiini kiire arengu ajastul ning püüdnud mõnele neist ka vastata.

Tööle on lisatud minu poolt 2004–2005. a tehtud dokumentaalfilm „Tummfilm kurdist tüdrukust”, mis ühe lapse näitel keskendub kurtuse meditsiinilise „kaotamise” keerulisele teemale. Filmi kangelaseks on tollal 7-aastane kurt lastekodutüdruk Ragne,

kelle elu olen jälginud nii viipe- kui kõnekeelses keskkonnas. 2004. a sügisel paigaldati Ragnele Tartu Ülikooli Kliinikumis sisekõrva implantaat.

Kirjandus

- Ahlgren, Inger (1994) „Sign language as the first language”. *Bilingualism in deaf education*. Hyltenstam Ahlgren, toim. Hamburg: Signum-Verlag.
- Ahlgren, Inger ja Brita Bergman (1990) „Preliminaries on Narrative Discourse in Swedish Sign Language”. *Current trends in European sign language research: proceeding of the third European congress on sign language research. Hamburg, July 26-29, 1989*, 257-263. Hamburg: Signum-Press.
- Baker-Shenk, Charlotte (1985) „Nonmanual behaviours in sign languages: methodological concerns and recent findings”. – *SLR'83. Proceedings of the 3. international symposium on sign language research. Rome, June 22-26, 1983*, 175-184. Silver Spring MD: Linstok Press.
- Bates, Elizabeth (1979) „Intentions, conventions, and symbols”. *The emergence of symbols. Cognition and communication in infancy*, 33-68. E. Bates, L. Benigni, I. Bretherton, L. Camaioni ja V. Volterra, toim. New York: Academic Press.
- Bellugi, Ursula ja Edward Klima (1990). „Properties of visual spatial languages”. *Sign language research and application. Proceedings of the international congress on sign language research and application. Hamburg, March 23-25, 1990*, 115–143. Hamburg: Signum-Press.
- Bellugi, Ursula, Diane Lillo-Martin, Lucinda O’Grady ja Karen Van Hoek (1990). „The development of spatialized syntactic mechanisms in American Sign Language”. *SLR'87 Papers from the fourth international symposium on sign language research*, 16–25. Hamburg: Signum-Press.
- Bergman, Brita (1979) *Signed Swedish*. (Educational Research.) Stockholm: Liber.
- Bergman, Brita (1982) *Studies in Swedish Sign Language*. (Institute of Linguistics. University of Stockholm.) Stockholm.
- Bergman, Brita (1978) „On motivated signs in th Swedish Sign Language”. *Studia Linguistica* 32, 1-2: 9-17.

- Bergman, Brita (1987) „Grammaticalization of location”. *SLR'87. Papers from the fourth international symposium on sign language research*, 37-56. Hamburg: Signum-Press.
- Bergmann, Asger (1990) „Extra rational responses: international signs – language?”. *Signpost: The Newsletter of the International Sign Linguistics Association* 3: 2-3.
- Bickerton, Derek (1988). „Creole languages and the bioprogram”. *Linguistics. The Cambridge survey. Vol. 1. Linguistic theory: foundations*. Cambridge.
- Boyes-Braem, Penny (1986) „Two aspects of psycholinguistic research: iconicity and temporal structure”. *Signs of life. Proceedings of the second European congress on sign language research. Amsterdam, July 14–18, 1985*, 65–74. Amsterdam.
- Boyes-Braem, Penny (1987) „Eine Einführung in die Gebärdensprachforschung, 1: Einleitung und Phonologie der Gebärdensprache”. *Das Zeichen*, 54-69. Hamburg: Zentrum für Deutsche Gebärdensprache.
- Boyes-Braem, Penny, Marie-Louise Fournier, Francoise Rickli, Serena Corazza, Maria-Luisa Franchi ja Virginia Volterra (1990) „A comparison of techniques for expressing semantic roles and locative relations in two different sign languages”. – *SLR'87. Papers from the fourth international symposium on sign language research* 114-120. Hamburg: Signum-Press.
- Brennan, Mary (1990) *Word formation in British Sign Language*. Stockholm: University of Stockholm.
- Dekesel, Kristiaan (1993) „John Bulwer: the founding father of BSL research”. – *Signpost. The Newsletter of the International Sign Linguistics Association*, 36-45.
- Doreen, E. ja B. A. Woodford (1987) „English: first or second language”. *Journal of British Association of Teachers of the Deaf* 6.
- Eesti keele arendamise strateegia 2004–2010*. Tartu, 2004.
- Engberg-Pedersen, Elisabeth (1990) „Pragmatics of nonmanual behaviour on Danish Sign Language”. *SLR'87. Papers from the fourth international symposium on sign language research*, 121-128. Hamburg: Signum-Press.

- Engberg-Pedersen, Elisabeth (1993) *Space in Danish Sign Language: the semantics and morphosyntacts of the use of space in a visual language*. Hamburg: Signum-Press.
- Frishberg, Nancy (1975) „Arbitrariness and iconicity: Historical change in American Sign Language”. *Language* 51, 3: 697-719.
- Gerner de Garcia, Barbara (1990). „The emerging deaf community in the Dominican Republic: an ethnographic study”. *Sign language research: theoretical issues*, 259-274. Washington, D.C.: Gallaudet University Press.
- Gestuno: international sign language of the deaf*. Carlisle: The British Deaf Association, 1975.
- Groce, Nora Ellen (1985) *Everyone here spoke sign language: hereditary deafness on Marthas Vineyard*. Cambridge, Mass. ja London: Harvard University Press.
- Grundsätze = „Grundsätze zur Anerkennung der nationalen Gebärdensprachen Gehörloser”. *Das Zeichen*, 9. Hamburg: Zentrum für Deutsche Gebärdensprache. (Vastu võetud kolmandal Euroopa viipekeelte uurimise alasel kongressil 29. juulil 1989 Hamburgis.)
- Hakkarainen, Liisa (1988) *Kuurojen yläasteen oppilaiden kirjoitetun kielen hallinta*. Jyväskylä: Jyväskylän Yliopisto
- Hansen, Britta (1989) „Gebärdensprache und Bilingualismus – Betrachtung eines experimentellen Ansatzes im Unterricht für gehörlose Kinder in Dänemark”. *Das Zeichen*, 53-59. Hamburg: Zentrum für Deutsche Gebärdensprache.
- Heinonen, Niilo (1973) „Kieli käsitteellisenä ilmiönä. Kielen ja puheen tarkasteluja varhaiskuurouden aiheuttamien ongelmien valossa”. *Kielen ja puheen kehitys ja sen viivästyminen*. A. Sonninen ja N. Heinonen, toim. (Suomen logopedis-foniatrinen yhdistys ry:n julkaisu, 7.) Helsinki.
- Hennoste, Tiit (1986) „Üldsõnad ja kohesioon”. *Sõnasõel: Uurimusi ja materjale eesti keele sõnavara alalt* 7: 46-58.
- Hint, Mati (1978) *Häälikutest sõnadeni: Emakeele häälikusüsteem üldkeeleteaduslikul taustal*. Tallinn: Valgus.

- Johnson, Robert E., Scott K. Liddell ja Carol J. Erting (1990) *Zweisprachigkeit und die Öffnung des Lehrplans. Neue Perspektiven in Erziehung und Bildung Gehörloser*, Hamburg: Signum-Verlag.
- Jouison, Paul (1986) „The role of the body in the organization of signed expressive discourse”. *Signs of life. Proceedings of the second European congress on sign language research. Amsterdam, July 14–18, 1985*, 95-110. Amsterdam.
- Juurmaa, Jyrki (1963) *On the ability structure of the deaf*. (Jyväskylä Studies in Education, Psychology and Social Research, 4.) Jyväskylä: Jyväskylän yliopistoyhdistys.
- Juurmaa, Jyrki (1967) Vertaileva tarkastelu näön ja kuulon menetyksen vaikutuksesta. *Kasvatus ja koulu* 4: 214-221.
- Karu, Elmar (1936) „Jooni kurtummade õpetamise arengust Eestis”. *Eesti Arst* nr 7.
- Kegl, Judy (1994) „The Nicaraguan Sign Language project: an overview”. *Signpost* 7, 1: 24-31.
- Kivisild, Kai ja Regina Toom (1990) *Eesti kristlikud viiped*. Tartu–Stockholm.
- Klima, Edward ja Ursula Bellugi. (1979) *The signs of language*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Kotsar, Juta ja Kaarel Kotsar (1992) *Inimene ei kuule kõnet*. Tallinn: Olion.
- Kristov, Tea (1993) „Kurtide õpilaste kõne selgusest”. *Erivajadustega laste õpetamine ja areng. Konverentsi materjalid*. Tartu: Tartu Ülikool.
- Laiapea, Vahur (1988) „Seisukohti ja ettepanekuid uue emakeele programmi koostamiseks eesti kurtide koolile”. *Koolireform ja korrektsiooni tõhustamine erikoolides ja koolieelsetes erilasteasutustes: Konverentsi teesid, 28.–29. oktoober 1988*, 70-72. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Laiapea, Vahur (1990) „Kurdid Eestis, invaliidid või keelevähemus?”. *Haridus* 11: 34-37
- Laiapea, Vahur (1992) „Mis on viipekeel?”. *Akadeemia* 10: 2098-2136.
- Laiapea, Vahur (1993) Mõnedest motiveeritud viipetüüpidest eesti viipekeeles. *Hälviklaste korrigeerimise psühholoogilis-pedagoogilised küsimused. Töid defektoloogia alalt* 53–60. (Tartu Ülikooli Toimetised, 963.) Tartu.

- Laiapea, Vahur, Merlin Miljan, Urmas Sutrop ja Regina Toom (2003) *Eesti viipekeel*.
Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Leiwo, Matti (1993) *Lapse keeleline areng*. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool.
- Lenneberg, Eric (1967) *Biological foundations of language*. New York: John Wiley & Sons.
- Liddell, Scott K. (1984) „Think and believe: sequentiality in American Sign Language”.
Language 60, 2: 373-399.
- List, Gudula (1988) „Sprache als Bewegung: über die gemeinsame innere Seite der
Laut- und Gebärdensprachen”. *Sprache. Stimme. Gehör* 12, 2:65-69.
- Lucas, Ceil ja Clayton Valli (1990) „ASL, English and contact signing”. *Sign language
research: theoretical issues*, 288-307. Washington, D.C.: Gallaudet University
Press.
- Lynn-Jacobowitz, E. ja William C. Stokoe (1988) „Sign of tense in ASL verbs”. *Sign
Language Studies* 60: 331-339.
- Muysken, Pieter (1988) „Are creoles a special type of language?”. *Linguistics. The
Cambridge survey. Vol. 1. Linguistic theory: foundations*. Cambridge.
- Norden, Kerstin. (1981) „Learning processes and personality development in deaf
children”. *American Annals of the Deaf* 126, 4.
- Paavel, Valdeko ja Regina Toom (1991) „Kurtide enesemääramine”. *Akadeemia* 3: 616-
629.
- Papaspyrou, Chrissostomos (1990) *Gebärdensprache und universelle Sprachtheorie*.
Hamburg: Signum-Verlag.
- Petitto, Laura S. (1983) „From gesture to symbol: the relation of form to meaning in
ASL personal pronoun acquisition”. *SLR'83. Proceedings of the third
international symposium of sign language research. Rome, June 22-26, 1983*.
William Stokoe and Virginia Volterra, toim. Rome.
- Pimiä, Päivi (s. a.) *Suomalaisen viittomakielen suunliikkeistä*. Helsinki.
- Poizner, Howard, Edward S. Klima ja Ursula Bellugi (1990) *Was die Hände über das
Gehirn verraten: Neuropsychologische Aspekte der
Gebärdensprachforschung*. Hamburg: Signum-Verlag.

- Preisler, Gunilla (1983) *Deaf children in communication*. (Department of Psychology, University of Stockholm.) Stockholm.
- Prillwitz Siegmund ja H. Wudke (1989) *Gebärden in der vorschulischen Erziehung gehörloser Kinder*. Hamburg.
- Prillwitz, Siegmund (1985) *Skizzen zu einer Grammatik der Deutscher Gebärdensprache*. Hamburg.
- Prillwitz, Siegmund (1989) „Zum Konzept der Zweisprachigkeit in Erziehung und Bildung Gehörloser“. *Das Zeichen* 10.
- Prillwitz, Siegmund, Regina Level, Heiko Zienert jt (1989) *Hamburg notation system for sign languages*. Hamburg: Signum-Press.
- Rissanen, Terhi (1985) *Viittomakielen perusrakenne*. (Helsingin Yliopiston yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja, 12.) Helsinki.
- Rissanen, Terhi (s. a.) *Toistoprosessit kuurojen viittomakielessä*. Helsinki.
- Rutherford, Susan D. (1989) „Die Kultur der amerikanischen Gehörlosen“. – *Das Zeichen*, 8.
- Sacks, Oliver (1990) *Seeing voices: a journey into the world of the deaf*. New York: Harper Perennial.
- Sandler, Wendy ja Diane Lillo-Martin (2006) *Sign Language and Linguistic Universals*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schermer, Trude ja Corline Koolhof (1990) „The reality of timelines: aspects of tense in sign language of the Netherlands“. *Current trends in European sign language research. Proceedings of the third European congress on sign language research, Hamburg, July 26-29, 1989*, 295-305. Hamburg: Signum-Press.
- Schermer, Trude ja Rita Harder (1986) „Lexical variation in Dutch Sign Language: Some implications for language planning“. – *Signs of life. Proceedings of the second European congress on sign language research*, 134-141. Amsterdam.
- Schick, Brenda S. (1990) „Classifier predicates in American Sign Language“. *International Journal of Sign Linguistics* 1, 1: 15-40.
- Schlesinger, Hilde S. ja Kathryn P. Meadow (1972) *Sound and sign: childhood deafness and mental health*. Berkeley; CA: University of California Press.

- Senghas, Ann (1994) „Nicaragua’s lessons for language acquisition”. *Signpost* 7, 1: 32-39.
- Senghas, Richard J. ja Judy Kegl (1994) „Social considerations in the emergence of idioma de Signos Nicaraguense (Nicaraguan Sign Language)”. *Signpost* 7, 1: 40-46.
- Skutnabb-Kangas, Tove (1994) „Linguistic human rights. A prerequisite for bilingualism”. *Bilingualism in deaf education*. Ahlgren Hyltenstam, toim. Hamburg: Signum-Verlag.
- Stokoe, William C. (1969) „Sign language diglossia”. *Studies in Linguistics* 21: 27-41.
- Stokoe, William C. (1990) „A historical perspective on sign language research: a personal view”. *Sign language research: theoretical issues*, 1-8. Washington, D.C.: Gallaudet University Press.
- Stokoe, William C. (1993). *Sign language structure: an outline of the visual communication systems of the American deaf*. Burtonsville, MD: Linstok Press. Esmatrükk 1960.
- Stokoe, William C., Dorothy C. Casterline ja Carl G. Croneberg (1976) *A dictionary of American Sign Language on linguistic principles*. Silver Spring, MD: Linstok Press.
- Suonpää, Jouko (1978) *Vaikeasti kuulovammainen koululainen*. (Turun Yliopiston korva-, nenä- ja kurkkutautien klinikka.) Turku.
- Sutrop, Urmas (2000) „Estonian Sign Language”. *Ehnologue: Languages of the world*. 14th ed. Volume 1. Sub. Estonia. Dallas, Texas: Summer Institute of Linguistics, Inc. www.ethnologue.com/show_language.asp?code=ESO
- Svartholm, Kristina (1994) „Second language learning in the deaf”. *Bilingualism in deaf education*. Hyltenstam Ahlgren, toim. Hamburg: Signum-Verlag.
- Tervoort, Bernard ja Siegmund Prillwitz (1989) „Das Gebärden stellt für gehörlose Kinder eine absolute Notwendigkeit dar”. – *Das Zeichen*, 15-22. Hamburg: Zentrum für Deutsche Gebärdensprache.
- Toom, Regina (1988) „Viipekeeled perspektiividest Eesti NSVs”. *Kuulmispuudega inimesed ja nende probleemid Eestis: artiklite kogumik*. (Tartu Riiklik Ülikool ja Eesti NSV Kurtide Ühing.) Tallinn.

- Toom, Regina (1989) *Kõnelevad käed*. Tartu
- Toom, Regina (1990) *Abimaterjale eesti viipekeele omandamiseks*. Tartu.
- Vogt-Svendsen, Marit (1990) Eye Gaze in Norwegian Sign Language Interrogatives. *SLR'87. Papers from the fourth international symposium on sign language research*. 153-162. Hamburg: Signum-Press.
- Vygotsky, Lev (1962) *Thought and Language*. Cambridge, Mass.
- Wallin, Lars (1994) Polysyntetiska tecken i svenska teckenspråket. (Institutionen för lingvistik, Stockholms universitet.) Stockholm.
- Washabaugh, William (1981) „The deaf of Grand Cayman Island”. *Sign Language Studies* 31: 111-133.
- Wilbur, Ronnie B. (1990) „Metaphors in American Sign Language and English”. *SLR'87. Papers from the fourth international symposium on sign language research*. Hamburg: Signum-Press.
- Wilbur, Ronnie B. (1990) „An experimental investigation of stressed sign production”. *International Journal of Sign Linguistics* 1: 41-59.
- Woodward, James (1989) „How you gonna get to Heaven if you can't talk with Jesus?: The educational establishment vs. the deaf community”. *American deaf culture. An anthology*. Sherman Wilcox, toim. Burtonsville, Maryland: Linstok Press.
- Õim, Haldur (1974) *Semantika*. Tallinn: Valgus.
- Бонвиллиан, Дж. Д., К. Э. Нельсон ja В. Р. Чарроу (1984) *Язык и языковые способности у глухих детей и у детей с нормальном слухом. Психолингвистика*. Москва.
- Кузмичёва, Е. Т. (1983) *Развитие речевого слуха у глухих*. Москва: Педагогика.
- Савич, Л. „Научные основы тотальной коммуникаций”. *Дефектология* 2. Москва: Педагогика.

Summary

The articles supporting this dissertation were mostly written between 1989 and 1994, and the most recent in 2005 and 2006. The dissertation generalises on the basis of contributions over the years from different perspectives – introducing the essence of sign language and Estonian Sign Language as a phenomenon and its meaning as a language, its potential as the foundation for the identity of Deaf and the assurance it provides for linguistic and psychosocial age appropriate development in deaf children. The author has also attempted via several articles to introduce the essence of the philosophy of bilingual education for deaf children. Thus, a categorization of the writings under one clear subject is rather difficult – I have tried to describe sign language and the deaf community within the framework of different fields of science (linguistics, psycholinguistics, sociolinguistics, pedagogy).

One article, published in 1990 in the magazine, *Haridus* — "Kurdid Eestis – invaliidid või keelevähemus?" (Deaf in Estonia – invalids or a linguistic minority?) — compares the homogeneity and heterogeneity of the surrounding language environment for groups of children with different levels of hearing and highlights the importance of the need for a language environment adequate for the sensorial preconditions of deaf children. The article brings out the idea that deaf children only have the specific sensorial preconditions for mastering sign language and that this should also be considered in their upbringing. Sign language mastered at an early age enables the child to communicate freely, and may also provide good grounds for age appropriate psychosocial development and for learning another language based on the primary language. The article attempts to formulate the principles for a bilingual education for Deaf.

The article "Mis on viipekeel?" (1992) (What is sign language?), published in the magazine "Akadeemia", is the first attempt to view sign language from a linguistic point of view in Estonia. This is not a systematic linguistic description of Estonian Sign Language, but rather a comparison of language examples from Estonian Sign Language

with research results from international sign linguistics, and also brings concepts used in international sign linguistics into Estonian. The following phenomena have been viewed separately:

- the sign and its structure
- the sign's iconicity and arbitrariness
- sign classes
- signing space and the uses of signing space
- expressing time in sign language
- nonmanual elements in sign language

In the article “Mõnedest motiveeritud viipetüüpidest eesti viipekeeles” (1993) (About some Motivated Sign Types in Estonian Sign Language) I discuss the iconic and motivated concepts in sign language and observe the use of the metaphoric signing space in conveying abstract thoughts. The article reveals many of the ways that Estonian has influenced the development of the sign forms in Estonian Sign Language: sign form can include the shape of the hand, which as a fingerspelled letter of alphabet could be transformed into the Estonian equivalent of an initial letter; the form of a sign can be motivated by the method used to study the articulation of the Estonian language; and the basis for deriving a sign can be an equivalent sign to the homonym (two words with different meanings sound the same) or to the paronym (two words with similar sound and meaning) of an Estonian word.

In the magazine "Akadeemia", the articles “Kuulja märkmeid kurtidest – viipekeeltest ja nende iseolemiseest” (Notes about the Deaf by a hearing person – sign language and Deaf identity), published in 2001, and “Palun kirjuta ruttu kui võimalikult... - kurtidest lastest, nende keeltest, keelte õppimisest ja õpetamisest” (Please write quickly as you can...– about the deaf children, their languages, studies and teaching of languages) published in 2003, were both written in 1994. The first article examines the characteristics of sign language as a natural language, topics dealing with the formulation of sign linguistics, the development of sign language and the varieties of

language. The second article compares the two approaches – medical and cultural/bilingual – used in teaching deaf children. The article talks about a deaf child, his learning and the development of his signing and oral speech, and explains the philosophies of oral and bilingual education for Deaf.

The article in the last chapter, “Meditsiin ja kurtide iseolemine” (Medicine and the Identity of Deaf) was written in 2005–2006. In this article I ask fundamental questions about the likelihood that a community of Deaf signing community will continue to exist in this era of rapid medical development and try to pose some answers.

My documentary “Tummfilm kurdist tüdrukust” (Silent Film About a Deaf Girl), produced in 2004–2005, has been added to the thesis. The movie focuses on the sophisticated topic of medical "losing" deafness. The heroine of the movie, Ragne, is a 7-year old deaf girl from an orphanage whose life I have been following in the context of deaf and hearing community. In autumn 2004, Ragne received an hearing implant at Tartu University Hospital.